

**Ш.АТАДЖАНОВ, З.ИЛҲОМОВ,
В.ИШҚУВАТОВ, Н.АЛЛАЕВА**

**ЎЗБЕК
ХОНЛИКЛАРИ
ТАРИХШУНОСЛИГИ**

ТОШКЕНТ – 2011

Ўрта Осиё хонликлари тарихшунослиги

Мазкур услубий кўлланмада Ўрта Осиё хонликлари тарихининг ўрганилиши масалаларининг методологик ҳамда тарихшунослик нуқтаи-назаридан айрим тарихий асарларнинг хусусиятлари, асарлар муаллифларининг масалага ёндашувлари ва воқеаларнинг ёритилиш даражаси ҳақида ҳамда хонликлар тарихи тарихшунослигининг даврлаштирилиши ҳақида сўз юритилган. Шунингдек Кўкон хонлиги тарихининг қисқача библиографияси бериб ўтилган. Рисола олий ўқув юртлари тарих факультетлари талабалари, тадқиқотчилар ҳамда барча қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Тузувчилар:

Атаджанов Шерзод Шералиевич, доцент

Илҳомов Зиёвутдин Адҳамович, тарих фанлари номзоди, доцент

Ишқуватов Валиқул Турдиевич, тарих фанлари номзоди, доцент

Аллаева Нигора, тарих фанлари номзоди

Тақризчилар:

Лафасов М.Ф., тарих фанлари номзоди, профессор

Толипов Ф., тарих фанлари номзоди

Низомий номидаги ТДПУ Илмий кенгаши йиғилишининг 2010 йил 18 ноябрдаги 3-рақамли қарори билан нашрга тавсия этилган.

© Низомий номидаги ТДПУ.

МУҚАДДИМА

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон тарихи ҳар томонлама ҳолис ва илмий ёритила бошланди. Айниқса, ўзбек давлатчилиги тарихи ва унинг жаҳон цивилизацияси тараққиёти жараёнларида тутган ўрнини ёритишга катта эътибор берилмоқда. Шубҳасиз, ўзбек давлатчилиги анъаналарининг шаклланишида ва тараққий этишида муҳим ўрин тутган даврлардан бири ўзбек хонликлари даври ҳисобланади. Ғарбда Каспий денгизигача, жанубда Шарқий Эрон ва Афғонистон, шимол ва шарқда Россия империяси ҳамда Шарқий Туркистон, Хитой билан савдо ва дипломатик алоқалар олиб боришда қулай геополитик афзалликларга эга бўлган хонликлар Марказий Осиё давлатлари орасида қулай геополитик мавқега эга эди.

XVI аср бошларига келиб, теурийлардан сўнг шаклланган Шайбонийлар сулоласи Мовароуннаҳр, Хуросон ва ва Хоразмда ўз ҳукмронлигини ўрнатган бўлса, қисқа вақтда у икки қисмга – Бухоро ва Хива хонликлари, XVIII асрнинг бошларига келиб эса учинчи давлатга, яъни Қўқон хонлигига ажралади. Шу тариқа аввал ягона давлат бўлган ҳудудда уч хонлик – Бухоро (1510-1920 йй), Хива (1511-1920 йй) ва Қўқон (1709-1876 йй) юзага келади.

Хонликларнинг ўзаро ва ташқи давлатлар билан сиёсий, иқтисодий ва бошқа соҳалардаги алоқалари турли даврларда турлилик касб этиб, мураккаблашиб боради. Айниқса, XIX асрнинг ўрталарига келиб, хонликларга нисбатан ташқи хавф – Россия империясининг bosқинчилик хавфи кучайиб боради. Бир томондан хонликларнинг ички низолар оқибатида сиёсий инқирозга юз тутиши, иккинчи томондан Россия империясининг хонликлар ҳудудларига ҳарбий bosқинчилик юришларининг кучайтирилиши умумий аҳволнинг янада мураккаблашувига олиб келди. Бу ҳолат нафақат ўз вақтида жаҳон сиёсатчиларининг диққатини, балки кўплаб тарихчиларининг диққатини ҳам ўзига жалб этади. Хонликларнинг ички ҳаёти ва ташқи сиёсатдаги ўрни ва фаолияти юзасидан кўплаб асарлар яратилади, тадқиқотлар амалга оширилади.

Турли йилларда яратилган тарихий асарларда Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларининг ана шу даврлардаги тарихини, жумладан сиёсий ва иқтисодий, ижтимоий ҳаётини ёритиб беришга катта эътибор берилган. Бироқ бу вақтгача яратилган асарларда асосий мақсад хонликлар тарихининг у ёки бу соҳасини ёритиб беришга қаратилган бўлсада, уларда масалага ёндашувнинг ҳар-хиллиги эътиборни тортади.

Бугунги кунда тарих фанига қўйилаётган талаблар ўтмишни синчиклаб ўрганиш, уларни ҳал этишга бўлган ёндашувлар ва нуқтан-назарларни таҳлил этиб, улардан бугунги кун учун зарур хулосаларни чиқаришни талаб этади. Тарихни ўрганишга бўлган муносабатнинг турли сиёсий тузумлар таъсирида ўзгариб туриши бугунги кун тадқиқотчилари олдида уни ҳолисона таҳлил қилиш ва объектив илмий хулосалар чиқариш каби катта ва масъулиятли вазифа қўяди. Бунда энг аввало илмий билишнинг асосий тамойиллари,

умумжаҳон тарих фанининг назарий – концептуал асослари, миллий истиқлол мафқураси фалсафасига асосланиш муҳим аҳамият касб этади.

Мазкур қўлланмада ана шу нуқтан-назардан айрим тарихий асарларнинг хусусиятлари, асарлар муаллифларининг масалага ёндашувлари ва воқеаларнинг ёритилиш даражаси ҳақида ҳамда тарихшунослик масалалари ҳақида сўз юритишга ҳаракат қилинган. Бунда ўзбек хонликлари тарихининг тарихшунослиги амалдаги даврлаштириш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ҳар бир даврнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, даврлаштиришни янада аниқлаштириш мақсадида маълум кичик даврларга бўлиб, таҳлил этилган. Бу ўзбек хонликлари тарихининг тарихшунослик масалаларига янада ойдинлик киритади, деган умиддамиз.

Тарих ва тарихий жараёнлар, сиёсий-тарихий вазият уларнинг рўй беришидаги асосий сабаб ва хусусиятларини илмий жиҳатдан тадқиқ этишда ҳар томонлама таҳлил қилиш тарихий ҳақиқатнинг юзага чиқишида катта омил саналади. Бугунги кунгача тадқиқотчилар томонидан ўзбек хонликлари тарихини ўрганишга кўплаб маротаба мурожаат қилинган ва хонлик тарихининг турли муаммолари юзасидан илмий тадқиқотлар олиб борилган бўлсада, бугунги кунгача хонликлар даври тарихининг барча масалалари тўлиғича тадқиқ қилиб бўлинган деб бўлмайди. Айниқса, турли даврларда яратилган хонликлар тарихини акс эттирувчи асарларда муаллифларнинг масалага турлича ёндашувлари фикрларнинг ва хулосаларнинг ҳам турлича бўлишига олиб келган. Уларни илмий жиҳатдан чуқур таҳлил қилиш ва тарихийлик, илмийлик ва ҳолисликка асосланилган энг тўғри хулосаларни чиқариш бугунги кун тарихчи мутахассислари олдида турган муҳим вазифалардан саналади.

Мазкур қўлланмада муаллифлар томонидан ўзбек хонликлари тарихи юзасидан тадқиқот олиб борган ва уларга бағишлаб турли асарлар яратган муаллифларнинг асарларидаги айрим хусусиятлар ҳақида қисқача тўхталиб ўтилган. Шу билан бирга ўзбек хонликлари тарихига оид асарларнинг қисқача библиографияси бериб ўтилган бўлиб, ундан турли даврларда яратилган илмий адабиётлар ва асарлар, матбуотда эълон қилинган қатор илмий мақолалар, хонлик тарихи юзасидан амалга оширилган илмий тадқиқот ишлари ва диссертациялар, архив ҳужжатлари фондлари ва айрим манбалар рўйхати ўрин олган. Бу эса тарих факультетлари талабалари, хонлик тарихи юзасидан илмий тадқиқот иши олиб бораётган магистратура талабалари ва тадқиқотчилар учун қўл келиши мумкин.

Шунингдек, муаллифлар томонидан ўзбек хонликлари тарихи юзасидан ёзилган асарлар ва уларнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда хонликлар тарихини даврлаштириш юзасидан баъзи фикр-мулоҳазалар бериб ўтилган. Бу фикр-мулоҳазалар борасида соҳа мутахассислари томонидан айрим эътирозлар ва баҳс-мунозарали фикрлар билдирилиши табиий. Бу эса албатта, хонликлар тарихини ўрганишда янада мукамалликка эришишга замин яратиш учун хизмат қилиши шубҳасиз.

З.Илҳомов

I бўлим. ЎРТА ОСИЁ ХОНЛИКЛАРИ ТАРИХИНИНГ ҚИСҚАЧА ТАВСИФИ

1. XVI-XX аср бошларида Бухоро хонлиги

1.1. Шайбонийлар сулоласи даврида Бухоро хонлиги 1510-1601 йй

XV аср иккинчи ярми – XVI аср бошларига келиб Мовароуннаҳр ва унга туташ Дашти Қипчоқ худудларидаги сиёсий вазият кескинлашиб борди. Бунга бир томондан темурийлар давлатида юзага келган сиёсий тарқоқлик ва ҳокимият ҳамда худудий даъволар орқасидан келиб чиққан ўзаро ички низолар таъсир кўрсатган бўлса, иккинчи томондан Дашти Қипчоқда тарқок кўчманчи қабила ва уруғларнинг бирлашуви ва кучли марказлашган давлатнинг юзага келиши таъсир кўрсатган эди.

Бу вақтга келиб Ғарбий Сибирь ва Сирдарёгача бўлган худудларни бирлаштириб, Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳр орасидаги савдо тармоқларининг марказлари саналган Сигноқ, Оққўрғон, Арқуқ, Сўзоқ ва Ўзганд шаҳарларини ягона ҳокимиятга бўйсундирган Жўчининг бешинчи ўғли Шайбон уруғидан бўлган Абулхайрхоннинг темурийлар давлати худудларига ҳам таъсири кучайиб боради. Гарчи бу таъсир дастлабки вақтларда темурийларнинг мурожаатлари орқасида келиб чиққан бўлса, кейинчалик Абулхайрхон Сирдарёнинг сўл қирғоғидаги худудларга ҳам ўз сиёсатини ўтказиш ва ҳокимиятини жорий қилишга интилади. Шундай вазиятлардан бири 1447 йилда Шохрухнинг вафот этиши билан юзага келади ва Улуғбекнинг мамлакатда йўқлигидан фойдаланган Абулхайрхон Самарқанд ва Бухоро атрофларга ҳарбий босқинчилик уюштиради.

Улуғбекнинг вафоти билан Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазият янада чигаллашади ва Самарқанд тахти учун курашлар кучаяди. Шундай жараёнда темурийзода Абу Саид Мирзо (1451-1469 йй) нинг мурожаати билан Мовароуннаҳрга кириб келган Абулхайрхон темурийларнинг ички курашларида иштирок эта бошлайди ва шу билан Мовароуннаҳр ички сиёсий ҳаётида шайбонийлар омили бошланади. Бу сиёсат Абулхайрхоннинг набираси Муҳаммад Шайбонийхон даврида ҳам давом этди.

Абулхайрхоннинг ўғли Шох Будоғ Султоннинг фарзанди бўлган Муҳаммад Шохбахт Шайбонийхон (1451-1510 йй) бобосининг ўлиmidан (1468 й) сўнг тарқоқликка учраган Шайбон улусига мансуб уруғ ва қабилаларни нафақат жайтадан бирлаштиришга, балки уни кучли ва марказлашган, ҳарбий жиҳатдан қудратли давлатга айлантиришга эришди. Айни вақтда Мовароуннаҳрга чегарадош бўлган ва Сирдарё бўйлаб жойлашган Ўтрор, Сайрам, Туркистон (Ясси) худудларини ҳам ўз таъсирига олди.

Бу вақтда темурийлар орасида ички низолар кучайиб боради. 1494 йилда вафот этган Султон Аҳмад (1451-1494 йй) ўрнига укаси Султон Маҳмуд (1452-1495 йй) Самарқанд тахтини эгаллайди, бироқ кўп ўтмай Бойсунгур мирзо (1477-1499 йй) томонидан тахтдан туширилади. Бу ҳол Самарқанд ва

унинг атрофидаги сиёсий кучларнинг иккига бўлинишига, айти вақтда Муҳаммад Ҳожа (Ҳожа Аҳрор авлодидан) ва Ҳожа Яхъё каби дин пешволарининг ҳам ҳар икки сиёсий кучларни қўллаб қувватлашига олиб келади. Сиёсий кураш билан бир вақтда мафқуравий кураш ва қарама-қаршилик ҳам авжига чиқади.

1496-1497 йилларда Самарқанд тахти учун Бойсунғур Мирзо, унинг укаси Султон Али Мирзо, акаси Султон Масъуд Мирзо, Андижон ҳокими Умаршайхнинг ўғли Бобур Мирзолар ўртасида шиддатли жанглар боради, шаҳар қамал ҳолатида қолади. Оғир аҳқолда қолган Бойсунғур Мирзо ёрдам сўраб Шайбонийхонга мурожаат қилади. Фурсатдан фойдаланган Шайбонийхон 1497 йилнинг кузида Самарқандга қўшин тортади. Бирок иттифоқчилар ўртасида юзага келган зиддият туфайли Мирзо Бобур қўшинлари томонидан қайтарилган Шайбонийхон қўшинларини олиб ортга қайтади ва Самарқанд 1497 йилнинг ноябрь ойида Мирзо Бобур томонидан эгалланади. Бирок бу муваффақият Бобурнинг Фарғонадаги ҳокимиятининг заифлашуви ва ҳокимият учун курашларнинг янада кучайишига олиб келди.

Мамлакатда юзага келган ўзаро ички курашлар умумий ҳолда сиёсий вазиятнинг издан чиқиши ва иқтисодий ҳаётнинг таназзулга учрашига олиб келди. Бу Мовароуннаҳрдаги ҳокимиятни қўлга киритишга интилаётган шайбонийхон учун айти муддао бўлиб, айрим маҳаллий ҳукмдорлар ва дин пешволари ҳам турли йўлар билан уни қўллаб қувватламоқда эдилар.

1497-1500 йиллар оралиғида юз берган бир неча тўқнашувлар ва талончилик юришларидан сўнг Шайбонийхон 1500 йилда Самарқандга ҳужум бошлайди. Бу юришда унга укаси Султон Махмуд, жианлари ва амакилари Убайдулло Султон, Ҳамза Султон, Махди Султон, Кучкинчихон, Суюнхўжагонлар жуда катта ёрдам бердилар.

1500 йилда Самарқандни эгаллаб, кейинчалик унинг ҳукмдори Султон Алини қатл эттирган Шайбонийхонга қарши Бобур Мирзо ўз қўшинлари билан қаршилик кўрсатишга ҳаракат қилади ва куз ойларида Самарқандни эгаллайди. Бирок бир неча қамал ва жангларда ҳолдан тойган ва оғир аҳволда қолган шаҳар аҳолисини қийнамаслик учун Шайбонийхон билан олиб борилган музокаралар ва сулҳ натижасида шаҳарни ташлаб чиқиб кетади.

Кейинги сиёсий вазият асосан Шайбонийхон фойдасига ўзгаради ва у бир неча йўналишда жанглар олиб бориб турли йилларда Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бир қатор вилоятларини босиб олади. Жумладан, 1501-1502 йилларда Жиззах, Ўратела, Шош, Шохрухия, Сайрам, 1504 йилда Ҳисор, 1505 йилда Урганч ва Хоразм, 1507 йилда Хирот ва Хуросон босиб олинди.

Шайбонийхоннинг Хуросонга юришидан фойдаланган қозоқ султонлари Бухоро ва Самарқандга талончилик юриши уюштирадилар, бу эса Шайбонийхоннинг 1508-1509 йилларда Дашти Қипчоққа, қозоқ султонларига қарши юришга мажбур қилади. Бу юриш натижасида Шайбонийхон Сиғноқ, Ясси, Саврон ва қозоқ султонлари худудларидан Қора Абдал ерларини қайтадан қўлга киритади.

Темурийлар давлатининг асосий вилоятларини ўз ичига олган Мовароуннаҳр ва Хуросон эгаллаган Шайбонийхон ўзининг кейинги ҳарбий юришларини Эронга қарши қаратади.

1509 йилда Марв шаҳрини эгаллаган Шайбонийхон Эроннинг ички вилоятларига юриш қилади. 1510 йили Марв яқинидаги Чибукобод мавзесида Эрон шоҳи Исмоил Сафавийнинг 70 минг кишилик қўшинига қарши 17 минг аскар билан жангга кирган Шайбонийхон қўшинлари мағлубиятга учратилади ва унинг ўзи жангда ўлдирилади. Бу мағлубият натижасида Шайбонийлар ўзларининг Хуросондаги ва Хоразмдаги мулкларидан маҳрум бўладилар.

Мухаммад Шайбонийхон ўлимидан сўнг тахтга Кўчинчихон (1510-1530 йй) ўтирди. Аини вақтда вазиятдан фойдаланган темурий Бобур мирзо Исмоил Сафавий билан иттифок тузган ҳолда Самарқандни эгаллаш учун шайбонийларга қарши юриш бошлайди.

Гарчи у 1511 йилда Самарқандни эгаллаб олган бўлсада, бироқ уни сақлаб қола олмади. 1512 йил ноябрида Нажми соний (Амир Аҳмад) бошчилигида Мовароуннаҳрга юриш қилган эронликлар эса Қаршида Убайдулла султон ва Темур султонлар бошчилигидаги шайбонийлар томонидан мағлубиятга учратилди.

Убайдулаҳон ҳукмронлиги вақтида (1533-1539 йй) пойтахт Самарқанддан Бухорога кўчирилди. Бироқ унинг вафотидан сўнг тахтга ўтирган Абдуллаҳон I эса ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қола олмади ва мамлакат бир неча ҳокимликларга бўлинди, жумладан Бухорода Абдулазизхон (1540-1550 йй), Самарқанда Абдулатифхон (1540-1551 йй), Тошкент ва Туркистонда Наврўз Аҳмадхон (Барокхон, 1540-1556 йй) ҳокимиятни ўзаро бўлиб олдилар.

Мамлакатнинг бирлаштирилиши ва марказий ҳокимиятнинг кучайтирилиши Искандар султоннинг (1560-1583 йй) ўғли Абдуллаҳон II фаолияти билан боғлиқ.

Ўз сиёсий фаолиятини 1557 йилда Бухоро ҳокими сифатида бошлаган Абдулаҳон II (1583-1598 йй) умрининг охиригача мамлақтни бирлаштириш ва унинг ҳудудларини кенгайтириш учун кураш олиб борди, унинг саъй-ҳаракати билан Ўрта Осиёда Амир Темур давлатидан кейинги йирик ва қудратли Бухоро хонлиги таркиб топтирилди. Бироқ 1598 йилда Абдулаҳон II ўз ўғли Абдулмўмин томонидан захарлаб ўлдирилгандан сўнг мамлакат инқирозга учрай бошлади ва сулоланинг сўнгги вакиллари ҳокимиятни ўз қўлларида сақлаб қола олмадилар. 1601 йилдан бошлаб Бухоро хонлиги тахтида Аштархонийлар (жонийлар) сулоласи ҳукмронлиги бошланди.

1.2. Аштархонийлар (жонийлар) сулоласи даврида Бухоро хонлиги (1601-1753 йй)

Бухоро хонлигида юзага келган сиёсий инқироз шайбонийлар сулоласининг барҳам топишига олиб келди. Бу вақтда Бухорода яшаб турган ва шайбонийларга қариндошлик ришталари билан боғланган Жонибек султон хонадони вакиллари тахт учун асосий даъвогар бўлиб сиёсий майдонга чиқдилар.

Жонибек султон Жўжининг ўн учинчи ўгли Тўкай Темур авлодларидан бўлиб, унинг аждодлари Дашти Қипчоқнинг ғарбида, Ҳожи Тархон (Астархань) да ҳукмронлик қилганлар. Рус давлатининг марказлашуви ва Иван IV (Иван Васильевич, Грозный, 1533-1583 йй) даврида давлат ерларининг қўшни давлатлар ҳисобига кенгайтирилиши жараёнида 1556 йилда Астрахань ҳам рус подшоеси томонидан босиб олинди. Шаҳар ҳукмдори Ёрмуҳаммад ўз оиласи билан бирга Бухородан паноҳ топади. Кейинчалик Бухоро хони Искандар султоннинг кизига уйланган Ёрмуҳаммаднинг ўгли Жонибек султон хон хонадонига яқинлашади, унинг фарзандлари эса Абдуллахон II даврида юқори мартабаларга эришадилар.

Шайбонийлар сулоласи таназулга юз тутиб, тахтни бошқарадиган сулола вакили қолмаганлиги туфайли Бухоро уламолари ва амирлар кенгашган ҳолда тахтни Аштархоний Жонибек султонга топширадилар. Бирок у чингизий бўлишига ва тахтни бошқариш ҳуқуқига тўла имкони борлигига қарамаздан, тахтга Абдуллахон хонадонига яқин бўлганлар кўпроқ ҳақли деб ҳисоблайди ва унинг жианлари, айна вақтда ўз ўғиллари фойдасига тахтдан воз кечади. Шу тариқа Бухоро хонлиги тахтига янги сулола – Аштархонийлар (сулола асосчиси номи билан Жонийлар деб ҳам юритилган) сулоласи келади.

Бу вақтда тахтни эгаллаши лозим бўлган катта ўғил Динмуҳаммад хонликнинг жанубий-ғарбий вилоятларида ноиб бўлиб, Нисо ва Обивардда ҳокимлик қиларди.

Бухорода юзага келган вазиятдан хабар топган эронликлар ҳарбий юриш бошлаб, чегара ҳудудларига хавф сола бошлайдилар ва Обивардни камал қиладилар. Динмуҳаммад душманга қарши бир неча кун жанг олиб боради ва кўзидан ҳамда оёғидан ярадор бўлади, Бухорога қайтишда йўлда дуч келган қароқчилар томонидан ўлдирилади.

Динмуҳаммад халок бўлгач, тахтга унинг укаси, бу вақтда Самарқанд ҳокими бўлиб турган Боқимуҳаммад (1601-1605 йй) ўтказилади. Боқимуҳаммад янги сулоланинг биринчи вакили сифатида тахтга чиққан бўлсада ҳозирча расмий ҳокимият Жонибек султон измида бўлиб, унинг номидан иш юритилган, фармонлар чиқарилган ва тангалар зарб этилган, унинг номи хутбага қўшиб ўқилган.

Боқимуҳаммаднинг давлат тепасига келиши ва Бухоро хонлигида янги сулоланинг ҳокимиятни эгаллаши билан амалда катта ўзгаришлар содир бўлмади. Абдуллахон II нинг ўлими ва шайбонийлар сулоласининг сўнгги вакиллари даврида бошланган ўзаро ички курашлар ва сиёсий тарқоқлик янада кучая бошлади. Шунинг учун янги ҳукмдор олдида турган энг муҳим вазибалардан бири мамлакат ҳудудий яхлитлигини сақлаб қолиш ва марказий ҳокимиятни кучайтиришдан иборат эди.

Айниқса, Марв ва Балх ҳокимликлари, туркманлар марказий ҳокимиятга бўйсунмаслик билан бирга атроф вилоятларга ҳам босқинчиликлар уюштира бошладилар. Бу ҳолатни бартараф этиш учун 1602 йилда Балхга ҳарбий юриш уюштирди. Бу юришда кўшинга қўмондонлик қилган укаси Валимуҳаммад жуда катта жонбозлик кўрсатиб Балхни,

шунингдек Андхўй, Шибирғон ва Мурғоб дарёсигача бўлган катта худудларни Бухоро хонлигига бўйсундирди. Бундан рухланган Боқимуҳаммад Валимуҳаммадни тахт вориси деб эълон қилади ва ўзи Бухорога қайтади. У 1605 йилда касалланиб вафот этади, тахтга Валимуҳаммад ўтиради.

Валимуҳаммад (1605-1611 йй) ҳам акаси каби энг аввало жануби сарҳадларни мустаҳкамлашга ва сафавийлардан ёрдам олиб, Бухорога ҳужум қилаётган қабилаларга қарши курашишга мажбур бўлди. Айни вақтда ички сиёсий вазият ҳам кескинлашиб, бир қатор ўзбек беклари марказий ҳокимиятга бўйсунидан бош торта бошлади, мамлакатнинг худудий яхлитлиги хавф остида қола бошлади. Дастлаб Эронга қарши юриш қилиб, ғалабага эришган Валимуҳаммад Хиротгача бўлган худудларни хонликка бўйсундиради. Эрон шоҳи Аббос билан тузилган сулҳ эса маҳаллий ҳукмдорларнинг норозилигига сабаб бўлади, оқибатда 1608 йилга келиб Валимуҳаммаддан норози гуруҳ шаклланиб қолади, уларнинг асосий мақсади хонни тахтдан тушириб, унинг ўғли, Самарқанд ҳокими Имомқули султонни тахтга ўтказиш эди.

1611 йилда Имомқулихон ва Валимуҳаммад ўртасида бўлиб ўтган жанг натижасида Валимуҳаммад мағлубиятга учраб, Эронга қочишга мажбур бўлади. Тахтни Имомқулихон (1611-1642 йй) эгаллайди. Кўп ўтмай шоҳ Аббос қўшинлари ёрдамида тахтни қайтариб олиш учун жанг бошлаган Валимуҳаммад яна жангга енгиледи ва асир олиниб, қатл (1611 йй) этилади.

Имомқулихон ҳукмронлиги даврида хонликнинг Хуросондаги жанубий сарҳадлари давлат таркибидан чиқиб кетди, шунга қарамадан янги хон ички сиёсий бекарорликни бартараф этиш ва мамлакат сарҳадларини шимолий-шарққа томон кенгайтириб боришга катта эътибор қаратди, Тошкент ва унинг атрофлари хонликка бўйсундирилди. 1612 йил Имомқулихон Тошкентни эгаллаб, ўғли Искандар султонни ҳоким этиб тайинлади, бироқ шаҳар аҳолиси унинг ноҳўя ҳатти-ҳаракатларидан норози бўлиб исён кўтарди ва уни ўлдирди. Бундан ғазабланган Имомқулихон Бухоро, Балх ва Бадахшон вилоятларидан қўшин йиғиб келиб Тошкент аҳолисини қирғин қилган.

Имомқулихон мамлакатдаги сиёсий вазиятни изга солгач, ташқи сиёсатга ҳам катта эътибор билан қаради. Унинг ҳукмронлиги даврида Ҳиндистон, Эрон, Россия давлатлари билан элчиликлар амалга оширилди.

1642 йилда соғлиги ёмонлашганлиги туфайли тахтни укаси Надрмуҳаммадга топширади ва ўзи ҳаж сафарига жўнайди ва сафарда вафот этади.

Кейинги йилларда ҳукмронлик қилган Надрмуҳаммад (1642-1645 йй), Абдулазизхон (1645-1681 йй), Субхонқулихон (1681-1702 йй) ҳукмронлиги даврида ички сиёсий вазият янада кескинлашиб борди. Ички курашлар билан бир қаторда Хива хонлиги, қозоқ султонлари ва Эронга қарши бир неча маротаба ҳарбий тўқнашувлар юз берди. Айни вақтда шайбоний Абдуллахон II ҳукмронлиги йилларида катта мавқега эришиб олган Жўйбор ҳожалари ва бошқа дин пешволарининг мамлакат сиёсий ҳаётига таъсири кучайиб борди.

XVIII аср бошларига келиб, мамлакатдаги сиёсий вазият янада кескинлашди уруғ ва қабилла бошлиқлари бирга маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзбошимчилиги ва марказий ҳокимиятга бўйсунтиришдан бош тортиши ҳолатлари авж олди мамлакат сиёсий инқироз ёқасига келиб қолди. Бу ҳолатни бартараф этиш учун курашган аштархонийларнинг энг сўнгги вакили Убайдуллахон (1702-1711 йй) эди. У вазиятни тинч йўл билан, иқтисодий чоралар ёрдамидан амалга ошириш сиёсатини қўллади ва 1708 йилда пул ислоҳоти ўтказди. Бундан кўзланган асосий мақсад бебош ўзбек амирларининг иқтисоди эркинлигини чеклаш ва шу йўл билан уларни ҳокимиятга бўйсундириш айна вақтда эса мамлакат хазинасини ҳам тўлдириш эди. Бироқ бу ислоҳ қўзланган натижани бермади ва аксинча марказий ҳокимиятдан норозилик ва бошбошдоқлик янада авжга чиқди. Кўпгина маҳаллий ҳукмдорлар ва дин уламолари ўзлари эгаллаб турган мулкларини мустақил деб эълон қили йўлини тутдилар. Буларнинг орасида энг жиддий воқеа Фарғона водийсини хонлик таркибидан чиқиши ва ўзини мустақил деб эълон (1709 й) қилиш бўлди. Аштархонийларнинг сўнгги хони Абулфайзхон ҳам мамлакатда ички сиёсий вазиятни йўлга сола олмади. Абулфайзхон ҳукмронлиги йилларида (1711-1747 йй) ички сиёсий вазиятнинг кескинлиги сақлани қолиши билан бирга ташқи душманларнинг ҳам давлат мустақиллиги таъжовузи кучайиб борди.

Бухоронинг ўзида марказий ҳокимият амалда бир гуруҳ ўзбек уруғлари амирлари, хусусан Жавшин қалмиқ, Маъсумбий оталиқ, Ҳакимбий оталиқ қўлига ўтиб қолган эди. Бухорода катта мавқега эга Ҳакимбий оталиқ манғ билан душманлик қайфиятида бўлган Шаҳрисабз мулки ҳокими Иброҳим мирухур кенагас 1716 ва 1719 йилларда Бухоро ва Қаршига ҳужу уюштирди. Бу тўқнашувлар Иброҳим кенагасга муваффақият келтиргандан сўнг у Нийёз ҳожа қатагон, Қоплонбий қипчоқ, Авазбий тўқс қабилар билан бирлашиб, 1722 йилда Хива шайбонийлари хонадонини мансуб Ражаб султонни Самарқандда хон этиб қўтардилар. Бу хон мустақил ҳолда 1730-31 йилларгача ҳукм сурди. Айна вақтда қў султонлари ҳам Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларига бир неча марта (1717-1729 йй) босқинчилик ҳужумлари уюштирди.

Бухоро хонлигининг ички сиёсий ҳаётини диққат билан кузатиб тур эронликлар XVIII асрнинг 30-йилларида хонликка таъжовуз қў бошлайдилар. Эрон шоҳи Нодиршоҳ ва унинг ўғли Ризоқули бошчилигида Эрон қўшинларининг 1736 ва 1740 йилларда амалга оширган босқинчил натижасида Бухоро хонлиги қисқа вақт Эрон таъсирига тушиб қола Вазиятдан фойдаланган манғит амирлари Ҳакимбий оталиқ бошчилиги ҳокимиятни ўз қўлларига олишга интиладилар ва 1747 йилга келиб мақсадларига эришадилар. Абулфайзхон ўлдирилиб, аштархоний сулоласига барҳам берилди ва тахт амалда манғит амирлари ҳукми ости ўтди.

1.3. Манғитлар сулоласи даврида Бухоро амирлиги 1753-1920 йй

Аштархонийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврига келиб, мамлакатдаги сиёсий вазият кескинлашди, марказий ҳокимият заифлашиши билан бирга қабилалар ўртасидаги ўзаро низолар ҳам авж олди. Бу ҳолат Убайдуллахон (1702-1711 йй), айниқса Абулфайзхон ҳукмронлиги йилларида яққол намоён бўлди. Маҳаллий ҳокимлардан айримлари, хусусан Самарқанд ҳокими Ражаб султон, Шаҳрисабз ҳокими Иброҳимбий кенагас, Кармана ҳокими Абдулкарим баҳринлар марказий ҳокимиятни ўз таъсирига олиш ва уни ағдариб ташлаш мақсадида бир неча йиллар давомида ҳарбий ҳаракатларни авж олдириб, Абулфайзхонга қарши кураш олиб бордилар.

Бухоро хонлигидаги ички сиёсий парокандалиқдан фойдаланган Эрон шоҳи Нодиршоҳ Бухорога ҳарбий юриш уюштирди. Унинг буйруғи билан ўғли Ризоқулихон 12 минг кўшин кўмагида Қаршига ҳужум бошлади. Қарши ва Самарқанд қўшинларининг биргаликдаги қаттиқ қаршилигидан сўнг 1736–1737 йилларда бўлиб ўтган эронликларнинг юриши қайтарилди. Иккинчи юришга ўзи бошчилик қилган Нодиршоҳ 1740 йилда Қарши ҳокими Муҳаммад Ҳакимбий манғит билан иттифок тузишга эришади.

Ҳакимбий воситачилигида Абулфайзхон билан алоқа ўрнатишга эришган Нодиршоҳни Бухоро ҳукмдорлари ҳурмат билан кутиб олишга мажбур бўладилар. Музокаралар чоғида Ҳакимбийга катта имтиёзлар ва ҳуқуқлар берилиб, Абулфайзхон амалда вассал хонга айланиб қолди. Айни вақтда Муҳаммад Ҳакимбий манғитнинг бошқарувдаги мавқеи ва таъсири ортиб борди, ўғли Раҳимбий эса Нодиршоҳ хизматида ўтган эди.

1743 йилда Муҳаммад Ҳакимбий вафот этиб унинг таъзиясига Нодиршоҳ руҳсати билан ўғли Раҳимбий келади. Маросимлар тугагач яна Эронга қайтади. Бироқ, 1745 йилда Бухоро хонлигида Абулфайзхонга қарши кўзғолонлар авжига чиққач, Нодиршоҳ уларни бостириш мақсадида Муҳаммад Раҳимбийни юборади. У кўзғолонларни бостиргач, Абулфайзхон томонидан “Амир – ул умаро” лавозимига кўтарилади. Раҳимбийнинг хонликдаги нуфузи ортиб борди.

1747 йил ёзида Нодиршоҳ Машҳад яқинида жияни Алиқулихон томонидан ўлдирилди. Бу вазиятдан фойдаланган Муҳаммад Раҳимбий Абулфайзхонга қарши фитна уюштириб, уни қатл қилдириди. Бироқ мавжуд анъаналарга асосан у хонлик тахтини қўлга кирита олмади ва аштархонийлардан Абдулмўмин ва Убайдулла Султонлар расман хон этиб эълон қилинди. Амалда давлат бошлиғи бўлиб қолган Муҳаммад Раҳимбий 1756 йилда аштархонийлар сулоласининг барча вакилларини йўқ қилиб, расман давлат ҳукмдорига айланди. Хонлик рутбасига расман эриша олмаган Раҳимбий амир унвонида давлатни идора қила бошлади ва шу вақтдан бошлаб давлат ҳам Бухоро амирлиги деб юритила бошланди, давлат тепасига янги сулола – Манғитлар сулоласи келди ва 1920 йилгача ҳокимият тепасида турди.

Муҳаммад Раҳимбий энг аввало давлатнинг ҳудудий яхлитлигини сақлаб қолиш ва ички сиёсий вазиятни барқарорлаштириш мақсадидаги сиёсатни юрита бошлади. Асосини Ёлланма аскарлар (қисман афгонлар) ташкил этувчи кучли қўшин ёрдамида Шарқий Бухоро, Ҳисор, Ургут, Панжикент, Ўратепа, Хўжанд, Миёнкўл атрофида яшовчи хитой-кипчоқларни бўйсундириш учун бир неча йил давомида кураш олиб борилди.

Муҳаммад Раҳимхон вафот этгач (1758 й), ҳокимият тепасига Дониёлбий келди. У маҳаллий ҳокимлар исёнидан хавфсираб, ўзи оталиқ мансабида қолган ҳолда расмий ҳукмдор сифатида тахтга аштархоний Абулфайзхоннинг набираси Абдулғозини ўтказди. Бироқ бу Дониёлбийга мамлакат тинчлигини сақлаб қолишга имкон бермади. Қика вақт ичида марказий ҳокимият заифлашиб Ўратепа, Жиззах, Хатирчи, Каттакўрган, Шаҳрисабз, Ғузур ва бошқа бекликлар ҳокимиятга бўйсунмаслик билан бир вақтда унга қарши кураш ҳам олиб бордилар. Гарчи Дониёлбий маҳаллий ҳокимларга қарши курашиб, уларни бир неча марта бўйсундиришга эришсада, бироқ мамлакатдаги иқтисодий ва сиёсий парокандаликни бартараф эта олмади. Оқибатда 1785 йилда тахтдан воз кечиб, ўгли Шохмуродга топширишга мажбур бўлди. Абулғозини тахтдан туширган Шохмурод 1785 – 1800 йй) амир сифатида давлатни бошқарди.

Амир Шохмурод даврида Бухоро амирлигида марказлашиш жараёнлари қайтадан юзага келди. Бу эса ўз навбатида сиёсий ва иқтисодий барқарорликнинг таъминланиши учун асос бўлди. Марказий ҳокимият мустаҳкамланди, сиёсий ва иқтисодий соҳада, солиқлар борасида бир қатор ислохотлар ўтказилди.

Амир Шохмурод вафотидан сўнг тахтга ўгли Ҳайдар (1800–1825 йй) ўтирди. У ҳам ҳукмронлигининг дастлабки вақтлариданоқ марказий ҳокимиятни кучайтиришга киришади. Бу вақтда бухоро амирлиги Зарафшон ва Қашқадарё воҳалари, ҳозирги Туркменистоннинг шарқий қисми, Марв, Ҳисор, Хўжанд, Ўратепа, Панжикент, Ургут ва шимолий-шарқда Туркистонгача бўлган ҳудудлар устидан ҳукмронлик қилар эди.

Амир Ҳайдар ички вазиятни барқарорлаштириш билан бирга Хива ҳамда Қўқон хонликлари билан ҳам ҳудудий низоларни бартараф этишга мажбур бўлди. 1804 ва 1818 – 1819 йилларда Хива хонлиги билан уруш олиб борган бўлса, Қўқон хонлиги билан ҳарбий тўнашувлар узоқ давом этди. Икки давлат чегаралари бўйлаб жойлашган Жиззах ва Ўратепа бир неча бор қўлдан-қўлга ўтиб турган бўлса, айтилган вақтда Тошкент, Туркистон, Хўжанд учун ҳам шиддатли жанглар олиб борилди. Қўқон хони Умархон билан тузилган сулҳ ҳам икки ўртадаги уруш ҳаракатларни тўхтатиб қола олмади. Айтилган вақтда марказий ҳокимиятга бўйсунганини истамаган Шаҳрисабз ҳокимлари ҳам узоқ вақт Амир Ҳайдарга қарши кураш олиб бордилар. Уларнинг қаршилиги амир Насрулло ҳукмронлиги йилларида ҳам давом этди. Шунга қарамай амир Ҳайдар ўзидан аввалги амирларга нисбатан бошқарувда қатъий сиёсат олиб борди ва маълум даражада давлатнинг сиёсий ва иқтисодий барқарорлашувига эриша олди.

Амир Хайдар вафотидан сўнг (1826 й) бирин-кетин тахтга ўтирган ўғиллари Хусайн (2 ой) ва Умар (4 ой) ўз биродарлари Насруллоҳ томонидан қатл эттирилади ва амалда бухоронинг ягона ҳукмдори Насруллоҳон (1826-1860 йй) бўлиб қолади. Бу вазиятда Шаҳрисабз ва Китоб ҳокимлари ўз мулкларини мустақил деб эълон қиладилар. Амир Насруллоҳ мамлакатнинг худудий яхлитлигини тиклаш мақсадида шафқатсиз кураш олиб боради ва 1856 йилга келибгина ўз мақсадига эришади.

Айни вақтда Хива хонлиги ва Қўқон хонликлари билан ҳам кураш олиб борган амир Насруллоҳ 1842 йил Қўқон хонлигини босиб олишга ва хон Султон Махмудхон ҳамда Муҳаммад Алихонларни қатл эттиришга эришади.

Кейинги йилларда давлатни бошқарган амир Саййид Музаффар (1860-1885 йй), амир Саййид Абдулаҳадхон (1885 – 1910) ва амир Саййид Олимхон (1910 – 1920) лар ҳукмронлиги даврида Қўқон хонлиги, Хива хонлиги билан ташқи низолар давом этиб турди. Бу даврда айниқса Россия империяси билан ташқи сиёсий муносабатлар кескинлашди ва бир неча марта Жиззахда, Эржарда, Чўпонотада, Зирабулоқда бўлиб ўтган тўқнашувлардан сўнг 1868 йилда Бухоро амирлиги Россия империяси томонидан ҳарбий йўл билан босиб олинди ва қарам давлатга айлантирилди.

1917 йилга келиб Россияда император бошқаруви ағдарилиб, сиёсий жараёнлар натижасида ҳокимиятнинг большевиклар томонидан эгалланиши Бухоро амирлигига ҳам таъсир кўрсатди ва 1920 йилда амирлик расман тугатилди.

Бу вақтда Бухоро амирлиги худудлари 200 минг квадрат километри ташкил этиб, чегаралари жанубда Амударёнинг сўл қирғоғидан Сирдарёгача, шарқда Помир тоғларидан ғарбда Хива хонлиги чегараларигача бўлган худудни эгаллаган эди. Зарафшон водийси амирликнинг марказий қисми ҳисобланиб, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари, ҳозирги Тожикистон худудидаги Вахш, Кофарниҳон, Панж дарёлари водийсида жойлашган шаҳар ва қишлоқлар, шунингдек, Туркменистон худудига кирган Мурғоб дарёси воҳаларидаги ерлар ҳам Бухоро амирлигига қарар эди.

XIX аср охирилари – XX аср бошларига келиб Бухоро амирлигида 2 миллионга яқин аҳоли мавжуд бўлиб, Зарафшон водийсида 300 – 350 минг, Қашқадарё воҳасида – 500 минг, Сурхондарё воҳасида 200 минг, Шарқий Бухорода 500 минг аҳоли яшар эди. Амирликнинг йирик шаҳарлари Бухорода 60 минг, Самарқандда 50 мингга яқин аҳоли истиқомат қиларди.

Аҳоли этник жиҳатдан кўпгина қавм ва уруғлардан таркиб топган бўлиб, унинг 60 фоизга яқинини ўзбеклар ташкил этган.

Давлат пойтахти Бухоро шаҳри бўлиб, Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Ғузор, Термиз, Шеробод, Ҳисор, Душанбе, Кўлоб ва бошқа иқтисодий ва сиёсий марказлари ҳам мавжуд эди.

Шу тариқа XVI аср бошларида шаклланган Бухоро давлати сулолалар алмашинуви ва сиёсий-иқтисодий эврилишларга қарамадан XX аср бошларигача, 400 йилдан ортиқроқ ҳукм сурди ҳамда ўзбек давлатчилиги тарихида ва унинг тараққиёти босқичларида ўзига хос из қолдирди.

1.4. Хива хонлиги 1511-1920 йй

Ўзбекистон ҳудудларидаги илк давлатчиликнинг асосларидан бири яратилган Хоразм воҳасида давлатчилик анъаналарининг шаклланиши минг йилларга бориб тақалади. Бу ҳудудда давлатчилик ўзининг турли тараққиёт бошқичларида бошқарув ва давлатчилик анъаналарини маълум даражада сақлаган ҳолда тараққий этиб келди.

XVI аср бошларига келиб Мовароуннаҳр, Хуросон, Эронда юзага келган сиёсий вазият ва бу ҳудудлар сиёсий кучларининг ўзаро тўқнашувлари натижасида ҳокимият тепасига Дашти Қипчоқ ўзбек уруғларининг вакиллари келди.

Темурийларнинг инкирозга юз тутиши ва Мовароуннаҳрда юзага келган сиёсий вазиятдан ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳокимиятни ўз қўлига олишга интилган Муҳаммад Шохбахт Шайбонийхон Мовароуннаҳр ҳудудларини истило қилиш чоғида Хоразм ҳудудларига ҳам бир неча марта ҳарбий юришлар уюштирган эди. .

Шайбонийхон Мовароуннаҳрнинг асосий ҳудудларини ишғол қилгач, 1504 йилда Хоразмга ҳам ҳарбий юришларини бошлади ва унинг юборган қўшинлари Қиёт ва унинг атрофларини эгаллаб, асосий жангга тайёргарлик кўра бошлади. 1504 йил Бухородан йўлга чиққан Шайбонийхон Урганчни ўн бир ой давомида қамал қилади ва 1505 йилнинг август ойида бутун Хоразмни босиб олишга муваффақ бўлади. Бунгача Хоразм Сўфийлар сулоласи ҳокимияти остида бўлиб, расман темурийлардан Хирот ва Хуросон ҳокими Султон Ҳусайн Бойқарога бўйсунар эди. Хоразмнинг забт этилишига Хоразм ҳокими Чин Сўфийнинг ўз аёнлари томонидан ўлдирилиши ҳамда бундан аввалроқ Чин Сўфий тарафдорлари бўлган туркман қабилаларининг ҳам тор-мор қилиниши сабаб бўлган эди.

Қисман Хуросон, қисман темурийларга бўйсунган хоразм ҳудудлари бутунлай Шайбонийхонга бўйсундирилади. Хоразм бўйсундирилгандан сўнг унинг таъсир доирасига кирувчи козоқлар ва жанубдаги Хуросонга туташ ҳудудларга қарши жанг олиб борган Шайбонийхон 1510 йил Марв яқинида Эрон шоҳи Исмоил Сафавий қўшинлари томонидан мағлубиятга учратилади ва жангда ўлдирилади. Унинг ўлиmidан сўнг шайбонийларнинг бошқа вакиллари, хусусан Кўчқинчixon шайбонийларнинг Хоразмдаги ҳукмронлигини сақлаб қола олмайди ва бу ҳудудлар Хуросон билан бирга Эрон қўшинлари томонидан босиб олинади.

Исмоил Сафавий Хоразм ва унинг вилоятларни бошқариш учун бу ерга ўз доруғаларини, жумладан Субхонқули арабни Хива, Урганч ва Хазорасни бошқариш учун, Раҳмонқули арабни Вазир шаҳрини бошқариш учун юборади. Хоразм халқи чет эллик босқинчиларнинг ҳукмронлигига қарши миллий озодлик ҳаракатларини бошлаб юборадилар, бунга айниқса босқинчиларнинг бошқа мазҳаб вакиллари эканлиги ҳам катта таъсир кўрсатади ва аҳолининг барча табақа вакилларининг курашга қўшилишига туртки беради. Курашга Хоразмнинг йирик диний уламоларидан Саййид ота

хонадони вакиллари бошчилик қиладилар. Эронликларга қарши икки йилга яқин олиб борилган кураш 1512 йилга келиб босқинчиларнинг Хоразм худудларидан ҳайдаб чиқарилишига ва ҳокимиятнинг шайбонийлардан бўлган ўзбек султонлари томонидан эгалланишига йўл очиб беради. Вазир шахри уламолари ва амирларининг таклифи билан Муҳаммад Шайбонийхон томонидан қатл этилган Шайбоний Бурқасултоннинг ўғли Элбарс султон Хоразм ҳокимиятини эгаллайди. У халқнинг қўллаб-қувватлаши билан эронликларни бу ердан бутунлай ҳайдаб чиқаришга ва Хоразм вилоятларини босқинчилардан озод қилишга эришади. Шу тариқа 1511-1512 йилларда олиб борилган курашлар натижасида Хоразм мустақил давлатга айлантирилади, ҳокимиятни эса Шайбонийлар сулоласи вакиллари эгаллайдилар, шу вақтдан бошлаб давлат расман Хива хонлиги номи билан юритила бошланади. Тез орада Хива хонлиги ўзининг ички сиёсий барқарорлигини тиклабгина қолмасдан, бир қанча қўшни худудларни ҳам ўз таъсирига олишга эришади, айниқса 1524 йилда Исмоил Сафавий ўлими билан Эронда бошланган сулолавий низолар Хива хонлигига Шимолий Хуросоннинг катта қисмини, Сарахс, Балхан ва Манғишлоқ ерларини ўзига қўшиб олишиги имкон яратади.

Шунингдек, бу вақтда Бухоро хонлиги билан ҳам кескин сиёсий муносабатлар сақланиб қолган эди. Муҳаммад Шайбонийхон томонидан бир вақтлар қўлга киритилган Хоразмни қайтариб олиш учун бир неча хонлар ҳаракат қиладилар. Шулардан дастлабкиси 1537 йилда Убайдулла султон томонидан амалга оширилади. Самарқанд, Ҳисор, Тошкент ва Бухоро қўшинларига бошчилик қилган Убайдулла султон Урганчни эгаллайди ва Биётқори мавзесига қочиб кетган хон қўшинларини мағлубиятга учратиб, Элбарсхоннинг бешинчи фарзанди бўлган Аванешхонни ўлдиради.

Убайдулла султон Хоразмга ўз ўғли Абдулазизни ноиб этиб тайинлайди. Хонлик худудлари тўрт қисмга бўлиниб, улар Тошкент, Самарқанд ва Ҳисор ҳокимларига топширилади.

Бироқ Аванешхон авлодлари куч тўплаб, туркман қабилаларининг ёрдамига таянган ҳолда 1539 йилда қайтадан Хивани эгаллайдилар, Абдулазизхон эса Урганчдан Бухорога қочади. Шу йилиёқ Хива хонлигига қарши иккинчи юришини амалга оширган Убайдулла султон хиваликлардан мағлубиятга учрайди ва Хива хонлиги ўз мустақиллигини тиклаб олиш ҳамда уни мустақкамлаш имкониятига эга бўлади.

Бухоро хони Абдуллахон II ҳам Хоразмни қўлга киритиш учун бир неча марта юриш қилди ва фақатгина 1593-1595 йиллардагина бунга эришди, бироқ унинг ўлими билан 1598 йилда Хоразм яна ўз мустақиллигини тиклаб олишга эришди.

XVI-XVII асрнинг ўрталаригача бўлган давр давомида Хива хонлигида марказий ҳокимиятнинг заифлашиб бориши ва давлатнинг иктисодий ҳамда ҳарбий жиҳатдан тўлақонли қудратга эриша олмаганлигининг асосий сабабларидан бири кўп сонли уруғлар ва қабилаларнинг ўз худудларида нисбатан мустақил сиёсат юритишлари ва айни вақтда ўз уруғларининг ҳарбий кучларига таянган ҳолда марказий ҳокимиятга кучли боғлиқ

эмасликлари билан хусусиятларан эди. Бундай заифлик айниқса Эрон, Бухоро, қалмиқлар, қозоқлар, Россия чегара худудларидаги казакларнинг хонлик худудларига босқинчилик юришларида яққол намоён бўларди.

Хонлиқнинг ички сиёсий курашлари Араб Муҳаммад (1602-1623 йй) ҳукмронлиги йилларида ниҳоятда кучайди. Тахт учун ота ва ўғиллар ўртасидаги кураш натижасида аввал Элбарс (1623 й), кейин Асфандиёр (1623-1643 йй) ҳокимият тепасига келди. Бироқ улар ҳам хонлиқдаги ички сиёсий вазиятни барқарорлаштира олмадилар, сулолавий курашларга туркман қабилалари, Орол ўзбеклари катта таъсир ўтказиб турдилар. Асфандиёр туркманлар ёрдамида тахтни эгаллаган бўлса, ундан кейинги хон Абулғози (1643-1663 йй) Орол ўзбеклари кўмагида тахтни эгаллаган эди. Давлат бошқарувида Абулғози ўзидан олдинги хонлар йўлидан бормади. У хонлиқнинг ички сиёсий ҳаётида катта таъсирга эга бўлган ўзбекларнинг энг йирик уруғларининг 32 нафар етакчи ва катта мавкега эга бўлган бийларини ўзига маслаҳатчи қилиб тайинлади, шунингдек давлат ишларига ва бошқарув соҳаларига ўзбекларнинг 360 кишиси тайинланади. Бу эса ўз навбатида хонлиқдаги сиёсий вазиятнинг нисбатан барқарорлашувига ва марказий ҳокимиятнинг кучайишига олиб келди.

Абулғози Бухоро билан ҳам вазиятни юмшатишга ҳаракат қилади, бир неча бор харбий тўқнашувларга қарамай 1662 йилда Бухоро хони Абдулазиз билан сулҳ тузилишига муваффақ бўлади. Бироқ бу Бухоро-Хива муносабатларининг тинчлик йўлига ўтилишига имкон бермайди ва Анушахон ҳукмронлиги даврида (1663-1684 йй) ҳам харбий ҳаракатлар давом эттирилади. Хивалиқлар ҳатто Самарқандни ҳам ишғол қилишга (1675 й) муваффақ бўладилар. Бироқ Бухоро хони Субхонқулихоннинг саъй-ҳаракати билан хивалиқлар ҳужуми нафақат қайтарилади, балки хоннинг ўғли Эрнак иштирокида фитна уюштирилиб, 1684 йилда Анушахон тахтдан туширилади. Тахтни узоқ бошқармаган Эрнак эса 1688 йилда ўлдирилади ва Хива тахтини Субхонқулихон томонидан тайинланган Шохниёз эгаллайди.

Бухоро ноибни сифатида тахтни бошқарётган Шохниёз мустақил сиёсат юриштишга интилади, бунинг учун кучли хомий топиш мақсадида 1700 йилда махфий равишда Россия подшоши Петр I га ўз фуқаролигига қабул қилишни сўраб мактуб юборади. Петр I томонидан бу илтимос қабул қилинади ва императорнинг 1703 йилда Хивага юборган ёрлиғида бу тасдиқланади. Бу ходиса Россия империясининг Хива хонлиги орқали ўз эътиборини ўзбек хонлиқларига қаратишига туртки бўлган сабаблардан бири эди.

Араб Муҳаммад (1702-1714 йй) ва Шерғоziхон (1715-1728 йй) ҳукмронлиги йилларида ҳам хива хонлигининг ички ва ташқи сиёсий ҳаётидаги кескинликлар пасаймади. Кучли ўзбек ва туркман қабилаларининг бошбошдоқлиги вазиятни чигаллаштирган бўлса, ўз навбатида кўчманчи қозоқлар ва қалмиқларнинг ҳам кўплаб ҳужумлари хонлиқдаги вазиятнинг кескинлигининг асосий сабабларидан эди.

Шунингдек, 1714-1717 йилларда подшо Петр I томонидан хонликка қарши уюштирилган князь Бекович-Черкасский бошчилигидаги харбий экспедиция ҳам хонлиқдаги ҳокимиятни йўқ қилиш ва хонликни империяга

бўйсундириш мақсадини кўзлаган эди. Гарчи мазкур босқинчилик Шерғозихон томонидан бартараф этилган бўлсада, Россия империяси томонидан хонлик учун энди доимий хавф юзага келган эди.

Бундан ташқари Бухоро хони Абулфайзхон томонидан орол ўзбекларининг марказий ҳокимиятга қарши қўйилиши, маълум бир вақт Хивада қозоқ султонлари ҳокимиятининг ўрнатилиши (1728-1740 йй), 1740 йилда Эрон шоҳи Нодиршоҳнинг хонлиқни босиб олиши ҳам Хива хонлиги ўрта Осиёдаги қолган икки хонликка нисбатан энг кескин вазиятлар гирдобига тортилганлиги ва мураккаб жараёнларни бошидан кечирганлигидан далолат беради.

1740 йилда Эрон шоҳи Нодиршоҳ Хива хонлигини бўйсундиради, Элбарсхон ўлдирилади, ҳокимиятни эгаллаш учун ҳаракат қилган қозоқ хони Абулхайрхон эронликларга қарши кураша олмайди. Эронликларнинг бу ердаги ноиб хонлиқнинг шимолий ҳудудларига таъсир ўтказа олмасди, бу ерда ҳокимиятни қўлга олган қозоқ султонларидан Абулхайрхоннинг ўғли Нурали 1741 йилда эронликларга қарши кураш бошлаб, Хивани камал қилади. Хиваликлар Эрон ноибини ўлдирадilar ва эронликларни кириб ташлаб, шаҳарни эгаллайдилар, тахт Нурали ихтиёрига ўтади. Бирок Нодиршоҳ ва унинг бу вақтда Марвда турган ўғли Насруллоларнинг таъсири билан тахтга Элбарснинг Араб Муҳаммад хон этиб тайинланади. XVIII асрнинг 60 – йилларига қадар ички курашлар, шунингдек Бухоро ва Эроннинг таъсири билан Хива хонлигида бир неча алмашади, ички сиёсий вазияга беқарорлашади, алоҳида мулкларнинг мустақиллиги ортиб боради. Ана шундай бир вазиятда 1663 йилда Хивада ҳокимият тепасига қўнғирот уруғига мансуб иноқлардан Муҳаммад Амин иноқ келади ва амалда барча ҳокимиятни ўз қўлига олади. У XVIII асрнинг 60-70 йилларида Бухордан бўлган тавовузларни ва туркманларнинг ҳужумларини бартараф этгандан сўнг мавқеи янада ортади ва бир қатор уруғларни ўзига бўйсундиради, айни вақтда уларнинг манфаатларига мос келувчи сиёсатни ҳам олиб борадики, бу ички сиёсий вазиятнинг нисбатан барқарорлашувига олиб келади.

1804 йилда тахтни эгаллаган муҳаммад Амин иноқнинг набираси Элтузар (1804-1806 йй) ўзига хон унвонини қабул қилади ва шу тариха Хива хонлигида расман қўнғиротлар сулоласининг ҳукмронлиги бошланади. Бухороликларга қарши курашда ҳалок бўлган Элтузар ўрнинга укаси Муҳаммад Раҳим I (1806-1825 йй) тахтга ўтиради. Унинг ҳукмронлиги даврида Орол ўзбеклари, қорақалпоқлар, туркманлар хонлиқка тўла бўйсундирилади. Эрон ва Хуросонга ҳарбий юришлар уюштирилади. Ундан кейин тахтни бошқарган Оллоқулихон (1825-1842 йй), Раҳимқули (1842-1843 йй), Муҳаммад Амин (1845-1855 йй) лар ҳам Хуросон, марв ва бошқа ҳудудларга бир неча бор юришлар уюштирдilar.

XIX асрнинг 30-40 йилларида Хива хонлиги ва Россия империяси ўртасидаги сиёсий муносабатлар кескинлашиб борди. Бунинг асосий сабабларидан бири Россия империяси томонидан хонлик чегараларига яқин ҳарбий қалъалар ва истеҳкомларнинг қурилатгани эди. Шулардан бири Сирдарё бўйида 1847 йилда қурилган Раим истеҳкоми эди. Гарчи бунга

Россия қўшинлари 1839 йилда Оренбург генерал-губернатори граф Перовский бошчилигида хонликка қарши ҳарбий экспедиция уюштирган ва муваффақиятсизликка учраган бўлсада, хонлик чегараларига яқин доимий қароргоҳларга эга эмас эди.

1847 йилда Хива элчилари Қилич Ниёзбой Ниёзмухамедов ва Шукрулло Мискинов Петербургга бориб, подшо қабулида бўлдилар ва хоннинг ёрликларини топширдилар. Ёрликларнинг бирида ҳукмдор Раҳимқулнинг вафот этганлиги ва тахтга Муҳаммад Аминхон ўтирганлиги маълум қилинган ва хоннинг Россия билан тотувликда яшаши истаги билдирилган, иккинчисида Россия томонидан қозоқ даштларида қалъа тикланганлигидан шикоят битилган эди. Бироқ бу элчилик хонлик учун ҳеч қандай наф келтирмади, бироқ айна вақтда подшонинг хонликка нисбатан душманлик сиёсатини англатиб қўйди.

Муҳаммад Раҳимхон II ҳукмронлиги йилларига келиб Россия империясининг Хива хонлигига нисбатан муносабати ҳарбий тус олди ва 1873 йил хонлик чор қўшинлари томонидан мағлубиятга учратилиб, Гандимиён қишлоғида тузилган сулҳга кўра сиёсий қарам давлатга айлантирилди.

Россия империясининг ҳукмронлиги 1917 йилда барҳам топгач, 1918 йилдан Хива хонлиги большевиклар ҳокимиятига бўйсундирилди, 1920 йилда эса Хоразмда Халқ Совет Республикаси ташкил этилди ва 1924 йилгача мавжуд бўлди.

1.5. Қўқон хонлиги 1709-1876 йй

Ўзбекистоннинг кўп минг йиллик тарихида Қўқон хонлиги алоҳида аҳамиятга эга бўлган давлат саналган. Хонлик тарихига назар ташланса, унда хонликнинг ташкил топишидан бошлаб, сўнгги кунларигача мураккаб сиёсий жараёнлар, кескин ижтимоий ва иқтисодий вазиятлар ҳукм сурганлигини кўриш мумкин. Шунга қарамай, хонлик Ўрта Осиёдаги бошқа хонликларга нисбатан ўзига хос нуфузга ва стратегик мавқега эга давлат ҳисобланган.

XVIII асрнинг дастлабки ўн йиллигида Бухоро хонлигида юзага келган вазият хонликнинг сиёсий жиҳатдан парокандаликка учрашига олиб келди.

Хонликнинг барча ҳудудларида, хусусан, Фарғона водийсида марказий ҳокимиятга бўйсунмасдан, мустақил ҳокимият тузиш кайфияти кучайиб борди. Дастлаб Чодак мавзеси ҳожаларининг 1709 йилда ўз мулкларини мустақил деб эълон қилиши ҳокимият учун кураш олиб бораётган минг уруғи вакилларининг ҳам бутун Фарғона водийси бўйлаб курашни кучайтиришга мажбур қилди. Бухоро хонлигига ва маҳаллий ҳокимларга қарши олиб борилган қаттиқ курашлардан сўнг минг уруғи етакчиси Шохрухбий 1710 йилда Фарғона водийсининг асосий ҳудудларида ҳокимиятни ўз қўлига олади ва Чодак ҳожаларидан ҳам ҳокимиятни тортиб олади. Фарғона алоҳида мулк сифатида Бухоро хонлигидан ажралиб чиқди.

Минг сулоласининг асосчиси Шохрухбий ҳукмронлиги йилларида (1710-1721 йй) асосий эътибор янги ташкил этилган хонликнинг ҳудудий ва сиёсий мустақиллигини мустаҳкамлашга қаратилган бўлса, сулоланинг кейинги вакиллари ҳукмронлиги даврида хонлик мустаҳкам ва қудратли давлатга айланиб борди.

Абдурахимбий (1721-1733) 1732 йилда давлат пойтахтини Тепакўрғон қалъасидан ҳозирги Қўқон шаҳри ўрнига кўчирди. Абдурахимбий даврида хонлик ерлари кенгайиб, Фарғонада кучли давлат вужудга келди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Эрдонабий (1751-1762) ва Норбўтабийлар (1763-1798) ҳукмронлиги даврида Фарғонани бирлаштириш яқунланди. Бир неча марта Қўқон ҳукмдори Норбўтабий Тошкентга қаршли ерларни бўйсундиришга ҳаракат қилди. Лекин муваффақият қозоолмади. Норбўтабийнинг ўғли ва вориси Олимхон (1798-1809) даврида хонлик ерлари кенгайиб, хонликнинг сиёсий ва иқтисодий мавқеи ўсди. Хонликда ҳарбий ислохот ўтказилди. Оҳангарон, Тошкент, Чимкент ва Туркистон вилоятлари хонликка қўшиб олинди.

1805 йилдан Фарғона давлати расман *Қўқон хонлиги* деб эълон қилинди ва Олимбек ўзига хон унвонини олди. 1809 йилда хонлик тахтига Умархон (1809-1822) ўтирди. Умархон ҳукмронлиги даврида бўйсунмай қўйган Туркистон, Чимкент, Сайрам ва Авлиёота эгалланди. Жиззах, Ўратепа ва бошқа жойлар учун Қўқон хонлари Бухоро амирлиги билан бетўхтов урушлар олиб борди. Муҳаммад Алихон (1822-1842) Шарқий Туркистон билан иқтисодий ва сиёсий алоқаларни кучайтиришга ҳаракат қилди. Хонлик чегараларини кенгайтириб Қоратегин, Қўлоб, Ҳисор, Бадахшон, Дарвоз ва Матчо вилоятларини босиб олди. Чегараларни мустаҳкамлаш мақсадида Пишпак, Тўқмоқ, Кушка, Авлиёота ва бошқа ҳарбий истеҳкомлар қурилди.

XVIII аср охири – XIX аср бошларида Олимхон (1798-1810), Умархон (1810-1822) ва қисман Муҳаммад Алихон ҳукмронлиги йилларида (1822-1841) бирмунча кучли ва марказлашган давлатга айланган Қўқон хонлиги XIX аср ўрталарига келиб, сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан инқирозга учрай бошлаган бўлсада, ўзининг куч - қудратини сақлаб турарди.

1842 йилда Бухоро амира Насрулло томонидан хонлик пойтахти Қўқон шаҳрининг босиб олинishi ва хон оиласининг ўлдирилиши воқеалари ҳам хонликнинг ўз қудратини сақлаб қолишига тўсқинлик қила олмади. 1842 йилининг ўзидаёқ амирга қарши кўтарилган қўзғолонлар натижасида Минг сулоласи қайтадан ҳокимиятни ўз қўлига олди. Тахтга қирғиз-кипчоқ зодагонларининг қўллаб-қувватлаши билан Шералихон ўтирди. Унинг тахтга чиқишида кўмаклашган қирғиз-кипчоқ уруғлари бийлар аста-секин давлат бошқарувидаги асосий мансаб ва лавозимларни қўлга кирита бошладилар, бу эса хонлик ички ҳаётида сиёсий кескинликнинг келиб чиқишидаги асосий омиллардан бири бўлиб қолди. Бунга қаршилиқ кўрсатишга уринган Шералихон эса 1845 йилда сарой фитналари оқибатида ўлдирилди.

XIX аср 50-йиллари хонликдаги ички сиёсий бўҳронлар энг кучайган жараёнлар билан бошланди. Биринчидан, Саййид Муҳаммад Худоёрхон 1844 йилдан буён тахтга эгалик қилиб келаётган бўлишига қарамай, ҳукмдорлик

жиловини тўлалагича ўз қўлига ололмаган эди. Дастлабки йилларда Мусулмонкул мингбоши ва кипчоқ амалдорларининг саройдаги кучли таъсири бунга йўл бермаган бўлса, кейинги йилларда ўзаро тахт талашлилар бу имкониятларни йўққа чиқарган эди. Бу ҳолни унинг ҳукмронлик йилларида хонликнинг турли ҳудудларида рўй берган кўзғолонлар, норозилик ҳаракатларида ҳам кузатиш мумкин эди.

Иккинчидан, 50-йилларга келиб, Россия империясининг босқинчилик юришларига қарши курашга ҳам етарли эътибор берилмаганлиги ва сиёсий ожизлик босқинчиликнинг кенгайиб кетиши ва жиддий тус олишига, пировард натижада эса хонликнинг ҳалокатга учрашига олиб келган эди.

Худоёрхон ҳукмронлиги йилларида юзага келган шароитда бошбошдоқлик, тахтга бўйсунмаслик ва марказий ҳокимиятга итоатсизлик кучайиб кетди.

Мусулмонкулнинг ўлими ва кипчоқларнинг қиргин қилиниши билан вазият бир мунча ижобий тус олгандек бўлди, бироқ, бир томондан ички курашлар ва иккинчи томондан чор Россиясининг ҳарбий тажовузлири туфайли халқнинг иқтисодий аҳволи оғирлашди ва бу энг биринчи навбатда Худоёрхондан умумий норозиликнинг кучайишига сабаб бўлди. Шундай норозилик ҳаракатларидан бири 1858 йил Тошкент беқлигига қарашли ҳудудларда бўлиб ўтган эди.

Бу вақтда Бухоро амири Насрулло Ўратепани қамал қилиб, қўқонликларни мағлубиятга учратади ва Хўжандга юриш қилади. Бироқ, амирнинг юриши шаҳар ҳокими Ёқуббек Бадавлат томонидан тўхтатилади ва амир чекинишга мажбур бўлади.

Бу воқеалардан сўнг Маллабек хоннинг акаси сифатида энг нуфузли амалдорлардан Мирзо Аҳмад қўшбеги ва Дўстмуҳаммад дастурхончиларни Худоёрхоннинг юрт ва фуқаро ҳолидан беҳабар ва ғофил бўлишида асосий айбдорлар ҳисоблаб, уларни қатл қилмоқчи бўлади. Бироқ бошқа амалдорларнинг аралашувларидан сўнг ўз фикридан қайтиб, одамлари билан Қўқондан Андижонга кетади. Бу ерда у ўзига яқин тарафдорларни тўплаб, ҳокимиятни Худоёрхондан тортиб олиш учун ҳаракат бошлайди.

Маллахон юртда тартиб ўрнатиш, саройдаги бошбошдоқликларни тугатиш, ўзаро фитналарга барҳам бериб, айна вақтда кучайиб бораётган чор Россиясининг босқинчилик тажовузини олдини олиш мақсадида ҳокимият учун кураш олиб борган эди. Унинг бу мақсадини кўпгина амалдорлар ва давлат арбоблари, дин пешволари ҳам қўллаб қувватлаган эдилар. Бироқ, Маллахоннинг тахт учун кураш олиб бориши ва тахтга келиши воқеаларига бундан аввалги пайтларда ҳокимият эгалари бўлган ва давлат сиёсий бошқарувига ниҳоятда катта таъсир ўтказиб турган қирғиз - кипчоқ зодагонларининг мақсадлари асосида амалга оширилди, деб қараш нотўғри бўлади. Гарчи бунда катта ҳарбий куч ва мавқе эгалари бўлган қирғиз - кипчоқ зодагонлари Маллахонга яқиндан ёрдам берган бўлсаларда, бу кураш саройдаги ҳокимият учун интилаётган кучларнинг ўзаро тўқнашуви, фитналар, тахтга бўйсунмаслик ва Худоёрхоннинг фуқаролар барча қатламлари манфаатларини кўзлаб сиёсат юритмаганлиги, қолаверса бир

қанча вақтлардан буён тахтни қўлга киритишни кўзлаб юрган Маллахоннинг шахсий манфаатлари асосида юзага келган эди, деб ҳам қараш лозим.

Маллахон тахтга ўтиргач, биринчи навбатда хонликда тартиб ўрнатишга ва хон ҳокимиятини кучайтиришга киришади. Давлатни бошқаришда Маллахон қаттиқ сиёсат юритади. Қўқон хонлигидаги ички сиёсий вазиятни диққат билан кузатиб борётган рус ҳарбийлари Маллахоннинг тахтни эгаллаш воқеаларини ҳам назардан четда қолдирмаганлар. Бу ҳақда Сибир корпуси қўмондони генерал Госфорд 1859 йил 4 январда ҳарбий вазирга юборган махфий телеграммасида – “Маллабекнинг хонлик тахтига ўтиргани тасдиқланди. Худоёрхон доимий яшаш учун Хўжандга юборилди ва барча ҳуқуқларидан маҳрум қилинди. Янги хонни халқ қўллаб - қувватламоқда”, - деган сўзларни ёзган эди.¹

Маллахон хонлиқнинг ҳарбий салоҳиятини оширишга ва чор Россиясининг ҳарбий тажовузига қарши курашга тайёргарлик кўришга киришади.

1859 йил баҳорида Бухоро амири Қўқон хонлигига қарши юриш бошлайди. У Маллахон олдида хонликни икки қисмга бўлиш, Қўқон ва унга тобе вилоятларни Мадалихоннинг ўғилларидан бирига бериш,² Маллахоннинг ўзига эса Тошкент вилоятига ҳокимлик қилиш шартини қўяди. Бироқ, бу шарт Маллахон томонидан қатъиян рад этилади. Амир ўратепани босиб олади ва Нов қалъасига юриш қилади. Уни эгаллагач, бу ерда тажрибали қўмондонларидан бири Қаноатшоҳ оталиқни қолдиради. Бироқ, амир кетиши биланок, Қаноатшоҳ Маллахон томонига ўтиб, Нов қалъасини тарк этади. Қаноатшоҳнинг қўқонликлар тарафига ўтиши кучлар нисбатини Қўқон фойдасига ўзгартириб юборади ва Бухоро амири учун оғир оқибатларга олиб келади ва уларни чекинишга мажбур қилади.

Орадан бирмунча вақт ўтгач, Бухоро амири Шаҳрисабз томондан юриш бошлайди. Бу ҳақда хабар келиши биланок, Маллахон ва Алиқули эшиқоғаси қўшинга бош бўлиб, Зомин орқали Жиззахга юради. Амирнинг юришни кучайтирганлигини эшитиб, қўқонликлар ҳам ўз юришларини тўғри Самарқандга қараб давом эттирадилар. Мирзо Олим Мушрифнинг ёзишича, амир бундан ниҳоятда қаттиқ хавотирланиб, дарҳол юришни тўхтатганлигини ва Маллахон ҳузурига элчи юборганлигини ёзади.³

Амир Музаффар Самарқанддан қайтгач, музокаралар бошланади. Бунда Маллахон номидан элчи Бобоҳўжа Шайхулислом музокараларда иштирок этади. Натигада икки давлат ўртасида Қозоқбулоқ мавзеси чегара этиб белгиланади ва хонлиқнинг Бухоро билан муносабатларида бир оз барқарорлик юзага келади.⁴

1859 йил охирига келиб, Қўқон хонлиқининг айрим қалъалари Россия империяси ҳарбий кучлари томонидан босиб олинади. Ўлканинг мусулмон аҳолиси бундан ниҳоятда ташвишланиб, Маллахондан кофирларга қарши

¹ УаР МДА, 715-ф., 1-р., 21-й.ж. 63-в.

² Айнан қайси ўғли эканлиги кўрсатилмаган.

³ Ансоби уе – салотини ва таворихи ул – хавоқини. 65-б.

⁴ Вождов Ш.Х. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида Қўқон хонлигида тарихнавислик мактабининг ривожланиши. –Т.: 1999. 50-б.

муқаддас уруш - газовот бошлашни талаб қиладилар. Маллахон, агар хонликнинг ички худудларида осойишталик сақланса, шу қишда ёки эрта баҳорда уруш бошлашга тайёр эканлигини билдиради.⁵

Маллахон русларга қарши курашда Бухоро амирлиги билан бирлашишга кўзи ётмагач, Хива хонлиги билан ҳарбий иттифок тузишга интилади. 1859 йил ноябрь ойи бошларида шу масалада Хива хонига элчилар юборади. 28 ноябрда ҳар икки хонлик ўртасида шартнома тузилади ва бунга кўра, қишда, дарё музлаганда ҳар икки хонликнинг қўшинлари чор босқинчилари устига юриш қилишга келишиб оладилар.⁶

Шу билан бир вақтда Маллахон 1859 йил декбрда ўттиз кишидан иборат элчиликни император хузурига айрим сиёсий масалаларни ҳал этиш, жумладан Оқмасжидни қайтариб беришни талаб қилиб жўнатади.

Бироқ, бу элчилар ҳеч қандай натижага эриша олмадилар. 1860 йил апрелида Ҳожа китобдор бошчилигида Сибир оркали Петербургга юборилган навбатдаги элчилик ҳам натижасиз тугади.

Хонликнинг ички сиёсий ҳаётида давом этаётган кескинликлар натижасида 1862 йил 23 феврал куни Маллахон ўлдирилади. Тахтдан қувилгач, яна тахтни эгаллаш иштиёқида юрган Худоёрхон ушбу вазиятлардан фойдаланиб, Бухоро амира кўшинлари ёрдамида Қўқонни эгаллаш учун ҳаракат бошлайди. Амир Музаффар кўмағида дастлаб Хўжандни эгаллаган Худоёрхон осонлик билан Қўқонни эгаллайди. Чунки юзага келган сиёсий вазият қўқонликларга ўз кўшинларини бирлаштириб, бухороликларга ва Худоёрхонга қарши чиқишга имкон бермаган эди. Худоёрхоннинг қайтадан тахтни эгаллаши яна кўпгина амалдорларда ва ҳарбий бошлиқларда норозилик уйғотади. Унинг тахтга даъвогарлик қилиб ҳаракат бошлашининг ўзидаёқ кўплаб кирғиз, қипчоқ уруғлари аввалги кирғинларни унутмаганликлари ва тахтга ана шу халқларни ҳам бошқалар билан баробар кўриб, иш тутувчи хон ўтказиш тараддудига тушадилар. Бу айнан 1863 йил, чор Россияси босқинчилари хонликнинг ичкари худудларига шиддат билан бостириб келаётган вақтларга тўғри келган эди.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб бир асрдан ортиқроқ давом этаётган чор Россиясининг ўзбек хонликларига босқинчилик юришлари кучайтирилди. Дастлабки ҳарбий ҳаракатлар асосан Қўқон хонлигига қарши қаратилди. 1853 йилда хонликнинг чегара қалъаси ҳисобланган Оқмасжид босиб олинди. XIX асрнинг 50-60 йиллар давомида хонликнинг бир қатор қалъалари ва шаҳарлари, жумладан Авлиёота, Туркистон, Чимкент (1864 й), Тошкент (1865 й) каби йирик иқтисодий ва сиёсий марказлари ҳам босиб олинди. Асосий худудларидан ажралган Қўқон хонлиги 1868 йилда Россия империяси билан сиёсий қарамликка асос бўлуши шартномани имзолади. XIX асрнинг 70-йилларига келиб эса хонликда Худоёрхоннинг ички сиёсати ва айни вақтда Россия империясининг ҳукмронлигига нисбатан муносабати норозилик кайфиятини кучайтириб юборди. Ҳокимиятни ундан тортиб олишга ҳаракат қилган сиёсий кучлар сохта Пўладхон – Мулла Исоқ Ҳасан

⁵ ЎЗР МДА. 715-ф., 1-р., 23-й.ж. 43-45 – вв.

⁶ ЎЗР МДА. 715-ф., 1-р., 22-й.ж. 442-443 – вв.

Ўғли бошчилигида хонга қарши кураш бошлади. Тез орада бу курашга хон хонадони вакиллари ва йирик амалдорлар ҳам қўшилди ва 1875 йилда Худоёрхондан тахтни тортиб олди. Бироқ Насриддинхон (1875-1876 йй) бошчилигидаги янги ҳукумат мамлакатнинг сиёсий барқарорлигини таъминлай олмади ва оқибатда хонликда янгидан фуқаролар уруши хавфи юзага келди. Бу вазиятдан чиқиш учун курашни чор Россиясига қарши қаратган Насриддинхон ва Пўладхонлар муваффақиятсизликка учрадилар. 1875-1876 йиллар давомида бўлиб ўтган шиддатли жанглардан сўнг 1876 йилда Қўқон хонлиги Россия империяси томонидан бутунлай босиб олинди ва мустақил давлат сифатида тугатилди.

II бўлим. ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ТАРИХШУНОСЛИГИНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Қўқон хонлиги тарихини ўрганиш XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб бугунги кунгача тарихчилар эътиборини ўзига жалб қилиб келмоқда. Ҳозирги кунгача хонлик тарихи бўйича амалга оширилган ва яратилган илмий асарлар ҳамда илмий тадқиқотларнинг салоҳияти жуда катта. Ўтган бир ярим аср мобайнида хонлик тарихини ўрганишда турлича ёндашиш ва муносабатлар, айрим вақтларда (XX асрнинг 50-80 йилларида) тарихий жараёнлар ва тарихий воқеаликни объектив баҳоламаслик ҳолатларига йўл қўйилди. Хонлик тарихини ёритишдаги бундай муносабат ушбу ҳолни тарихшунослик нуқта-назаридан чуқур таҳлил қилишни талаб этади.

Шундан келиб чиққан ҳолда XIX асрнинг 30-йилларидан бошлаб бугунги кунгача тарихчилар эътиборини ўзига жалб қилиб келатган Қўқон хонлиги тарихининг ўрганилишини мавжуд илмий тадқиқотларнинг йўналиши, давр ва бошқа хусусиятларига кўра бир неча гуруҳга бўлиб кўриб чиқиш талаб этилади.

Қўқон хонлиги тарихини тарихшунослик нуқта-назаридан даврлаштиришнинг қуйидагича анъанаси бугунги кунда асосий ҳисобланади:

Биринчи давр - XIX асрнинг 30-йилларидан – XX асрнинг бошларигача;

Иккинчи давр - Совет даври тарихшунослиги (1917-1991 йй);

Учинчи давр - Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўлга киритганидан кейинги йиллар (1991 йил 31 августдан бугунги кунларгача)ни ўз ичига олади.

Тарихшуносликнинг бу тарздаги даврлаштирилиши натижасида аксарият ҳолларда ҳар бир даврга умумий тарзда ёндашилган ва айни вақтда тарихий асарлар ва тарихий воқеаларнинг таҳлили амалга оширилган. Бироқ тарихий асарлар ва уларда воқеаларнинг ёритилишига бўлган муносабатнинг хусусиятларига қараб бу даврларнинг ҳар бирини алоҳида яна кичик даврларга ёки гуруҳларга ажратиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бунда тарихий тадқиқотларнинг масалага концептуал – методологик ёндашув хусусиятларига кўра қуйидаги даврларга бўлиб ўрганишни тавсия этиш мумкин:

XIX асрнинг 30-йилларидан – XX асрнинг бошларигача бўлган биринчи даврни икки қисмга ажратиш мумкин:

- Биринчи қисми XIX асрнинг 30-50 йилларигача бўлган даврни ўз ичига олиб, бу вақтда Қўқон хонлиги тарихи масалаларига бағишланган ишларда асосан хонликнинг ички сиёсати, ижтимоий ва иқтисодий ҳаёт масалалари ёритилган маълумотларни кўриш мумкин. Бу маълумотлар хонлик ҳаётини акс эттириш билан бирга кейинчалик унинг чор Россияси томонидан босиб олонишида подшо армияси ҳарбийлари учун қўлланма-маълумотнома вазибаларини ҳам бажарган. Бу маълумотлар ва асарлар ўзининг маълум даража объективлиги билан хусусиятланади.

- Иккинчи қисми XIX асрнинг 50-йилларидан - XX аср бошларигача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бу даврда яратилган асарларда хонликнинг чор

Россияси томонидан босиб олиниши масалаларига кенг ўрин берилган ва уларнинг аксариятида “буюк давлатчилик” шовинизми хусусиятлари яққол сезилиб туради. Шу билан бирга айрим рус тарихчилари масалани объектив ёритиш фикрларини ҳам илгари сурадилар. Ушбу хусусиятлари билан бу даврда яратилган асарлар Қўқон хонлиги тарихи ва унинг чор Россияси томонидан босиб олиниши масалаларини ўрганишда ниҳоятда катта аҳамиятга эга.

II. Иккинчи даврни Совет даври (1917-1991 йй) тарихшунослиги ташкил этади. Бу даврни тарих фанига ва тарихий тадқиқотларга бўлган ёндашув хусусиятларига асосланган ҳолда уч қисмга бўлиш мумкин:

- Биринчи қисмини Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидан – XX асрнинг 50-йиллари ўрталаригача бўлган давр билан белгилаш мумкин. Бу даврда яратилган илмий асарлар ва тадқиқотлар масалага қисман объектив ёндашуви билан хусусиятланади.

- Совет даври тарихшунослигининг иккинчи қисми XX аср 50-йилларидан – 80-йилларнинг ўрталаригача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда амалга оширилган илмий тадқиқот ишларида коммунистик мафкура ва социалистик тузум ғоялари таъсирида тарихни ўрганишга бир томонлама, Ўрта Осиё хонликларининг чор Россияси томонидан мустамлакага айлантирилишига “прогрессив” жараён сифатида, маҳаллий халқлар тараққиётида “буюк рус халқининг роли” ни бўрттириб кўрсатишга мойиллик ҳукм суради.

- Иккинчи даврнинг учинчи қисми XX асрнинг 80-йиллари ўрталаридан 90-йиллари бошигача (“қайта қуриш” даври) бўлган вақтни ўз ичига олади. Бу даврда асосан ўзбек олимлари томонидан эълон қилинган бир қатор илмий ишларда ва мақолаларда чор Россияси томонидан Ўрта Осиё хонликларининг босиб олиниши ва мустамлакага айлантириши жараёнларини манбалар ва архив ҳужжатлари асосида ҳаққоний ва объектив ёритишга интилиш муҳим ўрин эгаллайди.

III. Учинчи давр Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритганидан (1991 йил 31 август) кейинги йилларни ўз ичига олади. Бу даврда амалга оширилган ва бугунги кунда олиб борилаётган тадқиқотлар ўзининг холислиги, тарихийлиги, илмийлиги ва масалага объектив ёндашуви жиҳатлари билан хусусиятланади.

Мустақиллик даври тарихшунослиги икки қисмга ажратиш мумкин:

- Биринчи қисми – 1991 йил 31 август - 1998 йил 28 июнь.

- Иккинчи қисми – 1998 йил 28 июндан бугунги кунгача.

Қуйида ҳар бир давр тарихшунослиги ва тарихий тадқиқотларнинг хусусиятларини алоҳида – алоҳида таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Биринчи асосий даврга XIX аср 30-йилларидан XX асрнинг дастлабки ўн йилликларигача, яъни Туркистоннинг мустамлака даврида яратилган асарларни киритиш мумкин. Бунда айниқса рус шарқшуносларининг меҳнати салмоқли ўрин эгаллайди. Рус шарқшунослари томонидан Қўқон хонлиги тарихини ўрганиш XIX асрнинг ўрталаридан бошланди. Бунгача хонлик ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаёти ҳақида асосан чор армияси ҳарбийлари

ва элчилик алоқалари орқали, турли йўллар билан олинган маълумотлар умумий маълумотлар тарзида тўпланган. XIX асрнинг ўрталарида ва айниқса иккинчи ярмида яратилган тарих асарларида, эъдаликларда, тавсифнома ва жосуслик хизмати ҳисоботномаларида хонликнинг асосан сўнгги давр тарихи ёритиб берилган. Шундан келиб чиқиб, бу давр тарихшунослигининг ўзини икки қисмга ажратиш лозимлиги юқорида қайд этиб ўтилди.

Биринчи даврнинг биринчи қисмида, яъни XIX асрнинг 50-60 - йилларигача яратилган асарлар Россия империясининг ўзбек хонликларини босиб олиш мақсадидаги ҳарбий босқинчилигини амалга ошириш вақтида фойдаланиш учун йиғилган маълумотлар бўлсада, хонликнинг шу давргача бўлган умумий аҳоли ҳақида қимматли маълумотларни бугунги кунгача этиб келишини таъминлади. Бундай асарлар қаторига Ф.Назаров,¹ Н.И.Потанин,² В.В.Вельяминов-Зернов,³ М.Н.Галкин,⁴ А.Макшеев⁵ ҳамда А.Нурекин⁶ бошқа шу каби муаллифларнинг асарлари ва мақолаларини кiritиш мумкин.

Бу муаллифлар асарларидаги асосий хусусият шундаки, улар россиялик тарихчилар ёки тадқиқотчилар учун деярли номатлум бўлган Қўқон хонлиги ҳақида, унинг аҳолиси, урф-одатлари, ҳудудлари ва чегаралари, ҳарбий аҳоли, ер ости бойликлари ва иқтисодий имкониятлари, ички ва ташқи савдо муносабатлари ва бошқалар юзасидан асосан илк ахборотларни тўплаганлар ҳамда маълумот тарзида етказиб берганлар. Шунингдек, бу асарларда кейинги даврларда юзага келган “буюк давлатчилик” ғояларини бўрттириб кўрсатиш каби ҳолатлар сезилмайди. Муаллифлар хонликлар ҳақидаги маълумотларнинг энг майда тафсилотларигача ўзига хос равишда кўрсатиб беришга ва уни таҳлил қилишга ҳаракат қилдилар, хаттоки ўрта Осиё чўлларида қандай захарли ҳашаротлар мавжудлиги ва агарда улар қақиб олса, унинг захрини кучсизлантирувчи гиёҳлар ва воситаларни ҳам кўрсатиб ўтишга ҳаракат қилганлар.

Бундай элчиликлар ва жосусликлар дастлабки вақтларда ўрта Осиё хонликларининг барчаси тўғрисида умумий маълумотларни беришга ҳаракат қилганлар ёки бирор-бир хонликка юборилган элчилар қолган хонликлар тўғрисида ҳам маълумотлар тўплашга ҳаракат қилганлар. Бу ўринда 1820 йилда амалга оширилган капитан Муравьев бошчилигидаги миссия томонидан берилган маълумотларни келтириб ўтиш мумкин. Мазкур миссия вакиллари Хива хонлигини босиб олиш Россия учун Бухоро ва Ҳиндистонга йўл очади ва бутун Ўрта Осиёни Россия таъсирида ушлаб туриш

¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. С.-Пб., -1821; Также: Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. М., “Наука”, 1968. 76 с.

² Записки о Кокандском ханстве хоруного Потанина (1829-1830 гг.) // Туркестанский сборник, т.389; // Военный журнал. С.-Пб., 1831. № 4-5. -35 с.

³ Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммед-Али до Худаярхана. С.-Пб. - 1856. С.327-371; Сведения о Кокандском ханстве // Вестник Русского Географического общества. -том 18. -С.-Пб - 1856. С.108-151.

⁴ Галкин М.Н. Краткая записка об исторических правах России на кокандские города Туркестан и Ташкент // Русский вестник. 1856. №5. Туркестанский сборник. Т.6.

⁵ Макшеев А. Показание сибирских казаков Мялюшина и Батыришкина, бывших в плену у кокандцев с 1849 по 1852 гг. // Вестник Русского Географического общества. -Ч.17 (II). -С.-Пб. -1856. С.20-32.

⁶ А.Нурекин. Очерки истории Коканда с 1841 по 1864 гг. // Туркестанские ведомости. 1871, сентябрь.

имкониятини беради деган хулосага келади. Бу хулосаларга таянган ҳамда Муравьевнинг маслаҳатларига амал қилган Оренбург генерал-губернатори, генерал адъютант граф Перовский подшо ҳукуматининг розилигини олиб, 1839 йил Хивага юриш қилади. Шу йилнинг 16 февралда тасдиқланган режага кўра Хивагача бўлган 1300 чақирим масофа уч ой ичида босиб ўтилиши лозим эди. 5333 кишилик армия маҳаллий аҳолининг кучли қаршилигига дуч келди ва 1045 киши ўлдирилди, 609 киши ярадор бўлди. Ҳарбий юриш эса чор қўшинларининг тўла мағлубиятга учраши билан якун топади.

Хива юришида иштирок этган М.Иванин “Описание зимнего похода в Хиву (1839-1840гг)” номли асарида Хива хонлиги устидан тамомила ўлим ҳукмини чиқариш ва унга хатто керак бўлса экологик уруш эълон қилиш, яъни, Амударёни Каспий денгизига буриб юбориш таклифларини киритади.⁷

Бундай асарлар ва улардаги маълумотлар эса шубҳасиз, кейинчалик подшо қўшинларининг Ўрта Осиё хонликларини босиб олиш учун уюштирган ҳарбий юришлари даврида қўл келган. Бўлажак bosкинчилик ва ҳарбий юришлар учун бундай маълумотларнинг тўпланишида айниқса, хонликлар ҳудудларининг картографик ва ҳарбий-топографик жиҳатдан ўрганилишига XIX асрнинг бошларидан бошлаб турли йилларда Ўрта Осиё ҳудудларига келган подшо ҳукуматининг элчилари ва махфий айғоқчилари катта ҳисса қўшганлар. Россия империяси XIX аср бошлариданок Туркистонни ҳудудий – географик, ҳарбий-сиёсий, илмий ўрганишга жиддий киришди.

1803 йилда Иванов бошчилигидаги дастлабки миссия хонликлар орасида ҳарбий, сиёсий, иқтисодий жиҳатдан катта кучга эга бўлган Бухорога етиб келди ва амирлик ҳақида бир қанча маълумотларни қўлга киритди.

1820 йилда А.Ф.Негри бошчилигида ўз таркибида олимлардан Г.Мейендорф, Э.Эверсман, Будринларга эга бўлган иккинчи миссия амирлик ҳақида кўпроқ маълумот йиғиш учун келди. Г.Мейендорф келажакда рус қўшинларининг Бухорога ҳарбий bosкинчилик билан келганларида фойдаланишлари учун бутун тафсилотларни ўзида мужасам этган хариталар тузиш билан шуғулланди.

1834 йилда Бухорога янги миссия юборилди. Бу миссия мутлақо жосуслик мақсадидаги топшириқларни бажарди. Бу миссияга туркий тилларни ва бу халқларнинг тарихини яхши билган Қозон университетининг Шарқшунослик факултети талабаси П.Ч.Демизон раҳбарлик қилди. Унга татар муллasi Мирза Жаъфар номи билан сохта паспорт ва дипломатлигини тасдиқловчи ҳужжат берилди. Унга юклатилган вазифа ўта муҳим бўлиб, Россия билан Хива ўртасида уруш келиб чиқса Бухоро бунга қандай муносабатда бўлишини аниқлашдан иборат эди.

1835 йилда прапорщик В.Виткевич махфий кўрсатмалар билан Бухорога жўнатилди. 1839 йил апрелда Бухорога муҳандис – геолог, капитан К.Ковалевский бошчилигидаги экспедиция юборилди ва унга Туркистондаги

⁷ Раҳимов Ж. Ўзбекистон тарихини ўрганишда архив материалларидан фойдаланиш. -Т.: Ўқитувчи, 1995. –69 б.

мавжуд олтин, нефть ва бошқа маъдан конларини хариталаштириш топширилди. Шунингдек Бухоро амирлигининг геологик тузилиши, Бухорода олтин буюмлар билан савдо қилишининг аҳволи ва амирликнинг ташқи савдо муносабатлари ҳақида статистик маълумотлар тўплаш вазифаси юклатилган эди.

1841 йил Бухорога Н.Хаников бошчилигидаги миссия ўз таркибида Н.Залесов, Леман каби олимлар билан биргаликда келди ва ўрта Осиё флора ва фаунасини ўрганишга киришди. 1843 йилда Н.Хаников ўз сафар натижалари ҳақида ҳисобот тўплаб ташқи ишлар вазирлигига топширди ва шу йилиёқ ҳисобот тегишли идоралар учун йўлланма сифатида “Описание Бухарского ханства” номи билан китоб ҳолида нашр этилди. Бу китоб Ўрта Осиёга юриш қиладиган қўшиннинг зобит ва аскарларига тарқатиш учун Оренбург генерал – губернаторлигига жўнатилди. Китобда Бухоро харитаси, Самарқанд шаҳри плани илк марта эълон қилинди.

1842 йилда Бухоро амирлигига юборилган К.Бутеневга янада махфий топширик берилди. У бу топшириқларни қойил қилиб бажарди. Подшо ҳукуматига “Бухорога қўшин тортиб бориш имкониятлари” деб аталган махфий иш топширди. Унда амирликни босиб олиш мумкинлиги аниқ тавсифлаб берилган. Ҳукуматни ва чор генералларини амирликни тезроқ босиб олишга ундади.

Чор ҳукумати асосий эътиборини Бухоро амирлигига қаратиш билан бирга худди шундай миссияларни Хива ва Қўқон хонликларига нисбатан ҳам амалга оширган.

1858 йил Ўрта Осиёга юборилган полковник Игнатъев бошчилигидаги миссия ўз ишини тугатар экан, “Ўрта Осиё хонликлари билан тенг асосдаги савдо ва бошқа алоқалар фойда бермайди. Элчиларни кутиш ва жўнатишга кетадиган барча ҳаражатларни ҳарбий юришларга сарфлаб, бу ҳудудларни босиб олиш керак” – мазмунидаги босқинчилик руҳи яққол намоён бўлиб турган хулосаларни чиқаради.

Юқоридаги каби миссиялар ва экспедициялар, элчиликлар ёрдамида Россия империяси Ўрта Осиё хонликлари тўғрисида кўплаб қимматли маълумотларга эга бўлди. Подшо ҳукумати хонликлар орасида бирликнинг йўқлиги, улар ўртасида давом этиб турган қонли низолардан фойдаланиб тезроқ хонликларни босиб олиш режасини ишлаб чиқа бошлади ва уларни амалга оширишни энг тажрибали генералларига топширди.

Россия империяси Ўрта Осиё хонликларини босиб олиши ва унинг битмас туганмас бойликларига эгалик қилишни бир асрлар аввал ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Бу мақсадни амалга ошириш учун амалий ҳаракатлар Петр I давридаёқ бошланган эди. Бир неча бор амалга оширилган элчилик ва жосуслик маълумотларига таянган ҳолда Петр I Ўрта Осиёни қўлга киритиш учун дастлаб қозоқ жузларини бўйсундириш ва улардан кейинчилик восита сифатида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Деган фикрни илгари сурган эди. Турли йўллар билан қозоқ ерларига кириб келган руслар бирин-кетин забт этилган ерларда ҳарбий қалъалар ва истеҳкомлар қўра бошлади. 1717 йилда қурилган Омск, 1718 йилда қурилган Семипалатинск, 1720 йилда

қурилган Усть-Каменогорск, 1735 йил қурилган Оренбург қалъалари каби мустақкам ҳарбий истеҳкомлар Россия подшосининг бу ердаги ҳарбий хукмронлиги ҳали узок давом этиши ва улар фақатгина қўлга киритган ерлар билан каноатланиб қолмасликларни билдирарди. 1731-1740 йиллар давомида Қатта ва Кичик қозоқ жузларининг Россия тобелигига ўтиши империянинг Ўрта Осиёнинг ички худудларига бостириб киришлари учун зарур шарт-шароитларни юзага келтирди.⁸ Юқоридаги худудларни қўлга киритганларидан сўнг, Россия давлати чегаралари бевосита ўзбек хонликлари чегаралари билан тутшиб қолган эди. Бирок Европада юзага келган сиёсий вазият ва ташқи давлатлари билан ҳарбий ҳаракатларнинг олиб борилиши Россиянинг Ўрта Осиё хонликларига қарши қаратилган ҳарбий ҳаракатларини яна бир аср кечиктиришга мажбур қилди. Бу давр мобайнида босиб олинган худудларда эрқарвар қозоқ султонларидан бири Кенасари Қосимов чор қўшинларига қарши озодлик курашлари олиб боради.

Бу қўзғолонларни бостириш учун минглаб қуроли кучларга эга бўлган генерал Обручев, полковник Лебедев, Душиковский, подполковник Горскийлар ҳеч қандай натижага эриша олмадилар. Бунда хулоса чиқарган чор ҳукумати бепоён қозоқ даштларида кўплаб ҳарбий қалъалар ва истеҳкомлар қуришга киришди. Натижада XIX аср ўрталарига келиб Қозоғистон худудларида 60 га яқин ҳарбий ва 100 дан ортиқ кичикроқ истеҳкомлар барпо этилди.⁹ Бу ишларнинг ҳаммаси келгусида ўзбек хонликларига қарши курашга пухта тайёргарлик қўрилганлигини билдирар эди. Чор Россиясининг хонликларга қарши ҳарбий юришларидан дастлабкиларидан бири юқорида келтириб ўтилганидек, 1839 йилда Хива хонлигига қарши Оренбург генерал губернатори граф Перовский томонидан амалга оширилди. Кейинги йилларда чор ҳукумати қўшинлари хонликлар билан чегараларда кичик-кичик ҳарбий тўқнашувлар билан чекланган бўлсаларда, бу худудларда ўз ҳарбий имкониятларини кенгайтириш ва даставвал Қўқон хонлигига қарши ҳарбий ҳаракатларни бошлашни мақсад қилиб қўйган эдилар.

Бу даврда яратилган тарихий асарлар ҳамда турли элчилик ҳужжатлари ва маълумотлари, ахборотномаларида асосан юқоридаги ҳусусиятлардан келиб чиқиб ёндашилганлигини кузатиш мумкин.

Мустамлака даври тарихшунослигининг иккинчи даврида, яъни XIX асрнинг иккинчи ярмида яратилган асарларда Қўқон хонлигида Минглар сулоласи хукмронлигининг сўнгги давларидаги ички ва ташқи сиёсати, ҳарбий аҳволи, хонликнинг чор Россияси томонидан босиб олиниши ва тугатилиши воқеалари кенг маълумотлар асосида ёритиб берилган. Бу асарлардаги маълумотлар воқеаларнинг бевосита иштирокчилари ва айни замонда яшаган олимлар томонидан ёритилганлигига қарамай, уларда Россия империяси мустамлакачилиги манфаатларига мос равишда, буюк давлатчилиқ нуқтаи назардан ёндашилганлигини кўриш мумкин. Масалага бундай концептуал ёндашувнинг асосий сабаби бир томондан буюк

⁸ Зияев Ҳ.З. Туркистонда Россия таъжовузи ва хукмронлигига қарши кураш. Т.: Шарқ, 1998.

⁹ Уша жойда.

давлатчилик қарашлари бўлса, иккинчи томондан подшо тузумининг таъсири эди. Г.А.Аҳмаджоновнинг таъкидлаб ўтишича, “мустамлакага айлантириш ва унинг оқибатлари билан алоқадор ҳаққоний тарихий-сиёсий асарларни чоп этиш” “подшо цензураси таъқиқлари сабабли” мумкин эмас эди.¹⁰ Бироқ, бу маълумотларни танқидий равишда жиддий ўрганиш фойдадан холи эмас.

Бу даврда рус шарқшунос тарихчи олимларидан В.Бартольд, В.Пяньков, Н.Остроумов, В.Наливкин, В.Веселовский, Е.Т.Смирнов, М.А.Терентьев, К.К.Абаза, Н.Дингельштед, Н.Павлов, А.Н.Макшеев, А.Н.Куропаткин, Е.Желябужский, А.И.Добросмыслов, Д.Л.Иванов ва бошқалар Россия империяси томонидан Ўрта Осиё хонликларининг босиб олинishi ва мустамлакага айлантирилиши масалаларига доир бир қанча асарлар ёзиб қолдирганлар.¹¹

Ўрта Осиё хонликларининг чор Россияси томонидан забт этилиши бу ерда яшовчи халқлар учун “жуда фойдали бўлганлиги” ҳамда Россия Ўрта Осиёга “цивилизация олиб келганлигини” зўр бериб кўрсатишга уриниш асосан ҳарбийлар учун жуда хусусиятли бўлган. Улар орасида М.А.Терентьев томонидан ёзилган уч жилдлик “Завоевания Средней Азии” асари бошқа муаллифларнинг асарларига нисбатан воқеаларнинг кенг ва мукамал ёритилганлиги билан алоҳида ўрин тутди.¹² Бунда муаллиф чор Россиясининг фақатгина XIX аср иккинчи ярмидаги ҳарбий юришларини эмас, балки XVIII аср бошларида Ўрта Осиё худудларига қилинган ҳарбий юришлар тарихига ҳам кенг ўрин беради. Муаллиф ўзининг “Россия и Англия” асарида ҳам икки мустамлакачи давлатнинг ташки сиёсий маносабатларини таҳлил қилиш билан бирга Ўрта Осиё хонликларига уоштирилган ҳарбий босқинчилик жараёнларини ҳам очиб беради. Ҳар икки асарда ҳам М.А.Терентьев воқеаларни бир томонлама, асосан чор империясининг манфаатлари нуктаи – назаридан ёритади. Бунда асосан подшо армияси аскарларининг жанг фаолиятлари воқеалар тафсилотининг марказида туради. У бошқа муаллифларга нисбатан маҳаллий тарихчилар асарларидан фойдаланиш имкониятига кўпроқ эга бўлсада, уларга масаланинг асосий манбалари сифатида қарамайди. Шунга қарамадан, М.А.Терентьевнинг асарлари Кўкон хонлиги тарихи ва унинг чор Россияси томонидан босиб олинishi тарихини ўрганишда катта аҳамият касб этади ва уни танқидий жиҳатдан ўрганиш фойдадан холи эмас.

¹⁰ Ахмеджанов Г.А. Российская империя в Центральной Азии. – Т.: Фан. 1995. – 137 с.

¹¹ Бартольд В.В. Туземцы о русском завоевании. // “Туркестанские ведомости”. 1898 г. №13, 14, 35, 37, 40; Туркестан. Соч. Т.Ш. – М.:1963; Коканд. Соч. Ш. – 1965; Пяньков В. Туркестанские дневники. М.: 1879, С.43; Остроумов Н. Константин Петрович фон Кауфман. М.: 1887; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань. 1886; Веселовский В. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае / Текст, перевод и приложения. – СПб., 1894; Смирнов Е.Т. Султаны Кенесара и Садык Т.: Тип С.И.Ляхтина. 1889; Терентьев М.А. Россия и Англия. М. 1879; Завоевания Средней Азии. Тт. I-III. М.1906; Абаза К.К. Завоевания Туркестана. М. 1902. Диваев А. Киргизские повести. М.: 1900. Стр. 13; Дингельштед Н. Наши колонизации в Средней Азии // “Вестник Европы”. 1892 г. Кн. II стр. 231-237; Н.Павлов. История Туркестана (в связи с историческим очерком сопредельных стран: Персия, Афганистан, Белуджистана, Индии и Восточного Туркестана). Т., 1911. Стр. 138-167; А.Н.Макшеев. Исторический обзор Туркестана и наступительного движения в него русских. СПб. 1890. Стр. 235 – 254; Куропаткин А.Н. Завоевание Туркмении. 1889; Желябужский Е. Очерки завоевание Хивы. 1875; Доросмыслов А.И. Города Сырдарьинской области. Ташкент, 1912; Иванов Д.Л. Очерки военных действий в Средней Азии с 1847 по 1869 гг. Ташкент, 1879.

¹² Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. – СПб., 1906.

Бу даврда таджикотлар олиб борган рус тарихчилари орасида Е.Т.Смирнов ва Н.И.Веселовскийларнинг ишлари ўзига хос ўрин тутали. Уларнинг ҳар иккиси чор Россиясининг Ўрта Осиё хонликларини босиб олиши тарихини маҳаллий тарихчилар асарларини ҳам ўрганган ҳолда ёритишга катта эътибор берадилар.

Е.Т.Смирнов томонидан ёзилган “Султаны Кенисары и Садик (библиографические очерки)” номи асарда Қозоғистон ҳудудларининг чор қўшинлари томонидан босиб олинishiга қарши курашган Кенисари султон, Жанубий Қозоғистон ҳудудлари, Тошкент ҳимояси, Бухоро амирлиги ҳамда Ҳява хонлигининг чор Россияси қўшинларига қарши олиб борган курашларида саркардалик фаолияти билан машҳур бўлган Султон Содик ҳақида қимматли маълумотларни бериб ўтади. Муаллиф ҳар икки саркарда ҳақида маълумотларни маҳаллий манбалар асосида таҳлил этиб беради. Шунингдек, ушбу асардан Қўқон хонлиги ички сиёсатига алоқадор маълумотлар билан бирга 1858-1865 йилларда хонлик сиёсий ҳаётида ўзига хос из қолдирган Мулло Алиқули Амирлашкар ҳаёти ва саркардалик фаолияти ҳақида ўта қимматли маълумотлар ўрин олган.¹³

Н.И.Веселовскийнинг “Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае” номи асари маҳаллий тарихчи Мулло Ҳолибой Мамбетовнинг “Ўрус лашкарининг Туркистонда тарих 1269-1282 саналарда қилган футухотлари” асари асосида ёзилган ва рус тилига таржима қилиб, айрим воқеалар муаллиф томонидан таҳлил этилган. Ушбу асар Қўқон хонлигининг чор Россиясига қарши 1853 йилдан 1865 йилларгача олиб борган курашлари ҳақидаги қимматли маълумотларни ўз ичига олиш билан бирга чор Россиясига қарши курашларга раҳбарлик қилган шахслар - Мулло Алиқули Амирлашкар, Мингбой додхоҳ ва бошқаларнинг фаолиятига ҳам кенг тўхталиб ўтилган.¹⁴

Яна шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, В.В.Бартольд, Н.И.Веселовский, А.Зиминлар Ўрта Осиёнинг чор Россияси томонидан босиб олинishi тарихини маҳаллий тарихчилар томонидан ёзилган асарларни, уларда бу масалага билдирилган муносабатларини ўрганиб, ҳолис ёндашилгандагина объектив баҳо беришга эришиш мумкинлигини алоҳида таъкидлаб ўтганлар.¹⁵ Шу жиҳатлари билан бу олимлар томонидан ёзилган бир қанча асарлар ўзининг маълум даражада объективлиги билан ажралиб туради, бунда улар маҳаллий тарихчилар томонидан ёзилган асарларни бевосита ўрганиб ва таҳлил этиб, масалага оидинлик киритишга ҳаракат қилганлар.

Қўқон хонлиги тарихи масалаларига бағишланган таджикотларнинг иккинчи асосий даврни совет даври тарихшунослиги ташкил қилади. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидан XX асрнинг 40-50 - йилларигача бўлган вақт мобайнида собиқ иттифокқа бирлаштирилган мамлакатларда

¹³ Смирнов Е.Т. Султаны Кенисары и Садик. Т.: Тип С.И.Лактина. 1889;

¹⁴ Веселовский Н.И. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае / Текст, перевод и приложения. - СПб., 1894;

¹⁵ Веселовский В. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. Стр. 7-9.

фаннинг барча соҳаларида социалистик тузум ва коммунистик мафкура таъсири кучайиб борди. Тарих фани соҳасида амалга оширилаётган илмий тадқиқотлар коммунистик мафкура тамойиллари асосида йўналтирилган бўлиб, уларда партиявий-сиёсий таъсир ва босим остида совет ижтимоий фанлари соҳасига хос бўлган методологик ноҳолисликлар устунлик қилади.

Бу давр мобайнида фан соҳасида бирмунча ютуқлар қўлга киритилган бўлсада, XX асрнинг 50-йилларига келиб марказнинг миллий масалалар борасидаги сиёсатининг кучайиши, хусусан “ягона совет халқини” шакллантириш борасидаги мафкуравий сиёсати фан соҳасига, жумладан тарих фани соҳасига ҳам катта таъсир ўтказди. Ўрта Осиё давлатлари тарихининг миллий хусусиятларини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш чеклаб қўйилди. Айниқса, чор Россиясининг Ўрта Осиё хонликларини босиб олиши ва мустамлакага айлантириши масаласида объективлик жиҳатлари камайди. XX асрнинг 80-йиллари ўрталарига келиб, собиқ иттифокда “қайта куриш” жараёни бошланиши билан ошкоралик ва демократия тамойиллари юзага чиқа бошлади. Тарих фани соҳасида, айниқса, чор Россиясининг Ўрта Осиё хонликларини босиб олиши ва мустамлакага айлантириш борасида илмий жиҳатдан асосланган ва коммунистик мафкурадан холи бўлган фикрларни билдириш учун кенг имкониятлар юзага келди.

Совет даври тарихшунослиги ҳақида фикр билдирар экан, Президент И.А.Каримов шундай деган эди: “Совет даврида ёзилган тарихни мен тарих санамайман. Ўзгалар ёзиб берган тарихни ўқитишга мутлақо қаршман”.¹⁶

Юқоридагиларга асосланган ҳолда, Советлар даври (1917-1991 йй.) тарихшунослигини, гарчи у умумий яхлитликни ташкил этсада, масалага бўлган ёндашув хусусиятига асосан уч қисмга бўлиш мумкин.

Биринчи қисми Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидан XX асрнинг 50-йиллари ўрталаригача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бу даврда А.Ф.Калужин, А.Баймурзин, Г.А.Пляшко, А.Попов ва бошқалар томонидан амалга оширилган тадқиқотларда ва тарих китобларида Қўқон хонлиги тарихи ва чор Россияси томонидан унинг мустамлакага айлантирилиши масалалари қисман аввалги давр тадқиқотлари анъаналарини давом эттирган ҳолда, яъни воқеаларни манбалар ва архив ҳужжатлари асосида деярли объектив равишда ёритишга ҳаракат қилганлар.¹⁷

Қўқон хонлиги тарихи масалаларини ёритишда бир томонлама, “буюк давлатчилик шовинизми” нуқтаи назардан ёндашувни Совет даври тарихшунослигининг иккинчи қисмида яққол кўриш мумкин. Бу давр XX асрнинг 50-йилларидан 80-йилларнинг ўрталаригача бўлган вақтни ўз ичига олади.

XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб Россия империясининг Ўрта Осиёни “босиб олиши” ибораси ўрнига сунъий равишда “қўшиб олиши” ибораси ишлатила бошланди. Мазкур жараён 1955 ва 1959 йилларда Ўрта Осиёнинг

¹⁶ Каримов И.А. Тарихий хотирамиз келажак йўқ. Т., “Шарк”, 1998. 9-бет.

¹⁷ Калужин А.Ф. Из истории завоевания Узбекистана царской Россией // Труды Узб. гос. ун-та. Самарканд. 1939. Т. 16. стр. 109; Баймурзин А. Из истории захвата царизмом Большой и Средней Орды // Изв. Каз филиала АН СССР. Серия история. Алма-Ата. 1940. Вып. I, с.95; Пляшко Г.А. К истории русско-английских отношений в Средней Азии. Дисс. на соис. уч. степени канд.ист.наук. Кировоград, 1953; Попов А. Из истории завоевания Средней Азии. М. - Л. Наука. 1940.

1917 йилгача бўлган тарихига бағишланган бирлашган илмий анжуманлардан сўнг янада авж олди. Уларда расмий равишда Ўрта Осиёнинг чор Россияси “қўшиб олиними”, маҳаллий халқларнинг империя таркибига “ихтиёрий” равишда “қўшилганлиги”нинг “прогрессив натижалари” таъкидлаб ўтилди.¹⁸ Айнан шу вақтдан бошлаб амалга оширилган илмий тадқиқотларда ҳамда мақола ва асарларда масалага ҳолис, илмийлик ва тарихийлик нуқтаи назаридан объектив ёндашувга тўла амал қилиш камайди. Бу ҳолни ХХ асрнинг 50-80 йилларида тадқиқот олиб борган аксарият тарихчиларнинг асарларида кузатиш мумкин.

Жумладан, К.Усенбаев,¹⁹ С.Сағатов,²⁰ С.Т.Тилеуқулов,²¹ Л.Д.Дергачёва,²² Р.Бекназаров,²³ А.Х.Хасанов,²⁴ Х.Ш.Иноятлов,²⁵ Н.Халфин,²⁶ Р.Набиев,²⁷ Ҳ.З.Зиёев,²⁸ О.Бўриев ва А. Ўринбоев²⁹ ҳамда бошқаларнинг илмий тадқиқотларида Россия империяси томонидан ўзбек хонлиқларининг босиб олиними воқеалари анча батафсил, манбалар ҳамда архив ҳужжатлари асосида ёритиб берилган бўлсада, коммунистик мафкура таъқиқи ва цензураси таъсирида масаланинг асл моҳиятини очиб беришда тўқтинликка учрадилар ва айни вақтда чор Россиясининг Ўрта Осиёни босиб олишининг “прогрессив ахамияти”га ҳам алоҳида урғу беришга мажбур бўлдилар.

Тарихшунослик масалаларининг бу босқичидаги тарихий тадқиқотлар орасида Х.З.Зиёев, Х.Ш. Иноятлов, Р.Н.Набиев, А.Попов, Н.А.Халфинларнинг асарлари алоҳида ўрин тутди. Ўрганилаётган мавзу юзасидан уларнинг амалга оширган энг катта хизматлари мавзуга алоқадор маълумотларни тўплаш ва системалаштириш, янги манбаларни илмий муомалага киритиш Қўқон хонлигининг XIX аср иккинчи ярмидаги ижтимоий – сиёсий ҳаёти ҳамда хонлиқда содир бўлган тарихий жараёнлар ва чор Россиясининг ҳарбий босқинчилиги масалаларини чуқур илмий таҳлил қилиш билан белгиланади. Буларнинг барчаси ўрганилаётган муаммо юзасидан тарихий билимлар савиясининг орттишига хизмат қилди. Бирок, мавжуд тоталитар тузумнинг партиявий – сиёсий мафкурасининг таъсири ва таъқиқлари

¹⁸ Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. – Т., 1955; Материалы объединенной научной сессии, посвященной прогрессивному значению присоединения Средней Азии к России. – Т., 1959.

¹⁹ Усенбаев К. Присоединение Южной Киргизии к России. Дис. на соис. уч. степени канд. ист. наук. Фрунзе, 1954.

²⁰ Сағатов С. Присоединение Узбекистана к России и его значение. Дис. на соис. уч. степени канд. ист. наук. М., 1957.

²¹ Тилеуқулов С.Т. К истории присоединения Чимкента к России // Учёные записки кафедры истории СССР. Вып. XXIII, часть III. –Т.: -1960, стр. 159-173.

²² Дергачёва Л.Д. Средня Азия в политике России 1857-1868 гг. (Борьба правительств и общественных группировок). Дис. на соис. уч. степени канд. ист. наук. М., -1967.

²³ Бекназаров Р. Юг Казахстана в составе Кокандского ханства и его присоединение к России (по русским архивным и опубликованным материалам). Дис. на соис. уч. степени канд. ист. наук. Алма-Ата. 1969.

²⁴ Хасанов А.Х. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. М.: “Наука”, -1977. –96 с.

²⁵ Иноятлов Х.Ш. Қўқон хонлиги Россияга қўшилиш арафасида ва 1875 – 1886 йиллардаги Қўқон хонлигидаги қўзғолоқ. Т.: 1956.

²⁶ Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-80 гг. XIX в.). М.: Наука, 1965; Политика России в Средней Азии (1857 – 1868). М., Наука, 1960; О движущих мотивах политики России в Средней Азии (60-70-ые годы XIX века) // История СССР. 1970. №4, С129-135.

²⁷ Набиев Р. Из истории Кокандского ханства (Феодалное хозяйство Худойёрхана). –Т.: “Фан”, 1973.

²⁸ Зиёев Ҳ.З. Тошкентнинг Россияга қўшиб олиними. Т.: “Фан”, 1966.

²⁹ Урунбаев А. Неизвестная рукопись по истории Кокандского ханства. // Известия АН УзССР. Серия общественных наук –1957. №3.Стр. 33-38.

туфайли мазкур олимлар ҳам ўз ишларида тарихий воқеликни асл ҳолида кўрсатиб беришда тўсқинликка учрадилар.

Р.Н.Набиевнинг “Из истории Кокандского ханства (Феодалное хозяйство Худоярхана)” номли монографияси хонлик иқтисодий ва ижтимоий, жумладан сиёсий тарихининг энг муҳим жиҳатларини ёритиб берадиган ва бу даврда маҳаллий тарихчиларнинг асарлари асосида ёзилган диққатга сазовор асар бўлишига қарамасдан, марказнинг Ўзбекистон тарихига бўлган чеклаш сиёсати таъсирида ундан фойдаланиш таъқиқлаб қўйилди. Асар совет даври тарихий тадқиқотлари доирасида амалга оширилган бўлиб, унга ҳам шу давр тарихий тадқиқотлар учун айрим умумий методологик хусусиятлар хос бўлсада, бироқ муаллиф томонидан хонлик тарихига оид бўлган кўплаб маҳаллий тарихчилар асарлари, архив ҳужжатлари асосида мукаммал тадқиқотни амалга оширилади. Бироқ бундай мукаммаллик подошо Россияси мафкуравий қарашларидан сақланиб қолган ҳамда совет давридаги мавжуд партиявий – сиёсий тамойилларига асосланган “чоризмнинг Ўрта Осиёга цивилизация олиб келганлиги”га зид бўлганлиги учун монография қатағонга учради.

Асарда хонликнинг Худоёрхон ҳукмронлиги давридаги иқтисодий соҳаси тарихини ўрганишга асосий урғу берилиб, бу ҳақда кенг маълумотлар ва илмий таҳлил келтирилган бўлсада, айтиш мумкин, XIX аср ўргаларидаги сиёсий аҳоли ҳақида ҳам қимматли маълумотлар олиш мумкин.³⁰

Совет даври тарихшунослигида чор Россиясининг Ўрта Осиё хонликларини мустамлакага айлантириши масалаларига бир томонлама ёндашиш ҳолати айниқса Н.А.Халфининг тадқиқотларида яққол ўз аксини топган.³¹ Н.А.Халфин ўзининг “Присоединение Средней Азии к России (60–80 годы XIX века)” асарида Россия империяси томонидан Ўрта Осиёнинг мустамлакага айлантирилиши масаласи юзасидан кўплаб қимматли маълумотларни берган бўлсада, “кўшиб олинмиши” ва унинг “ижобий аҳамияти” ҳақидаги сохта қарашларга кенг ўрин беради. Маҳаллий халқларнинг “рус ҳарбийларидан ўз хонлари зулмидан озод қилишни илтимос қилганликлари”,³² мустамлакачилик сиёсатининг хонликлар аҳолиси учун “ижобий жараён” сифатида бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилинади.³³

Бироқ бу билан юқорида номлари келтирилган муаллифлар асарларининг илмий қиммати пасаймайди ва уларни тарихни ўрганишда яроқсиз деб ҳисоблаш муталоқо нотўғри бўлади. Аксинча, уларда келтирилган қимматли маълумотлар ва тарихий таҳлилларни чуқур ўрганиб, айрим ҳолларда танқидий ёндашиб илмий хулосалар чиқарилиши бугунги кун тарихшунослигида муҳим аҳамият касб этади. Совет даври, шунингдек чор Россияси мустамлакаси даври тарихшунослигини илмий жиҳатдан синчиклаб

³⁰ Набиев Р. Из истории Кокандского ханства (Феодалное хозяйство Худоярхана). –Т.: “Фан”, 1973.

³¹ Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60–80 гг. XIX в.). М.: Наука, 1965; Политика России в Средней Азии (1857 – 1868). М., Наука, 1960; О движущих мотивах политики России в Средней Азии (60–70-ые годы XIX века) // История СССР. 1970. №4, С129–135;

³² Присоединение Средней Азии к России. С. 4–5.

³³ Присоединение Средней Азии к России. С. 427

ўрганиш, ҳаққонийлик ва холислик, объективлик ва тарихийлик тамойилларига амал қилган ҳолда илмий асосланган назарий хулосалар чиқариш тарихчилар олдидаги ўта муҳим вазифадир.

Совет даври тарихшунослигининг учинчи қисми XX асрнинг 80-йиллари иккинчи ярми билан белгиланади. 80-йилларнинг охириларига келиб масалага объектив, тарихийлик нуқтаи-назаридан ёндашиш кучайиб борди. Тарихчи олимлардан бири З.Ҳ.Зиёевнинг ташаббуси билан 1990 йил ўтказилган “Туркистоннинг Россия томонидан босиб олиниши” мавзусидаги илмий анжуман масалага тубдан янгича ёндашувга асос яратди. Буни ўша йиллардаёқ олим томонидан эълон қилинган бир қанча мақолаларда ҳам кузатиш мумкин.³⁴

Ҳ.Бобобеков ҳам ўзининг бир қатор илмий мақолаларида чор Россиясининг Ўрта Осиёни босиб олиши масаласига доир долзарб масалаларни кўтариб чиқади.³⁵ “Қайта қуриш” сиёсати давом этиб турган 1989 йилдаёқ у ўзининг “Россия ўрта Осиёни босиб олганми?” ҳамда “Ўрта Осиё Россияга қўшиб олинганми?” номли икки мақоласида архив ҳужжатлари ва айрим маҳаллий тарихчилар асарлари асосида Ўрта Осиё хонликларининг чор Россияси томонидан ҳарбий зўравонлик ва bosқинчилик юришлари орқали босиб олганлигини кўрсатиб берди.³⁶ Ҳ.Бобобеков ўзининг бу илмий қарашларини “Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические предпосылки” номли монографиясида ҳам давом эттирди.

Ушбу олимларнинг бу йилларда яратган илмий хулосалари ҳақли равишда шу вақтгача Ўзбекистон тарихига нисбатан хукм сурган мафкуравий тазйикни рўйи-рост очиб ташлади ва тарихни объектив ва холислик нуқтаи назаридан ўрганишга бўлган муносабатнинг юзага келишига туртки бўлди.

Кўкон хонлиги тарихи тарихшунослигининг учинчи асосий даври Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритганидан (1991 йил 31 август) кейинги йилларни ўз ичига олади. Бу даврда амалга оширилган ва бугунги кунда олиб борилаётган тадқиқотлар ўзининг холислиги, тарихийлиги, илмийлиги ва тарихий муаммолар ечимига объектив ёндашуви жиҳатлари билан хусусиятланади.

Мустақиллик даври тарихшунослигини икки қисмга ажратиш мумкин:

Биринчи қисми – 1991 йил 31 август - 1998 йил 28 июнь.

Ўзбекистон Республикаси ўз давлат мустақиллигини қўлга киритгач, барча соҳаларда бўлгани каби, тарих фани соҳасида ҳам янгиланишлар амалга оширила бошланди. Тарихий тадқиқотларда Ўзбекистон тарихини илмий жиҳатдан объектив равишда ўрганиш, тарихийликка ва холисликка риоя этиш шаклланиб борди. Бунда манбаларга ва тарихий ҳужжатларга асосланган ҳолда тарихни ёритишга бўлган эътибор биринчи ўринга

³⁴ Зияев Х.З. “К истории завоевания узбекских ханств”. // Общественные науки в Узбекистане. 1990г. №2; “Завоевания Бухарского и Хивинского ханств”. // Общественные науки в Узбекистане. 1990 г. №8.

³⁵ Бобобеков Ҳ.Н. Россия Ўрта Осиёни босиб олганми? // “Фан ва турмуш”, 1989, 8-сон; Ўрта Осиё Россияга қўшиб олинганми? // “Фан ва турмуш”, 1989, 10-сон.

³⁶ Ўша жойда.

кўтарила бошланди. Бирок, тарихни ҳар томонлама мукамал равишда тадқиқ этиш борасида камчиликлар кўзга ташлана бошланди.

Мустақиллик даври тарихшунослигининг иккинчи қисми – яъни 1998 йил 28 июндан бошлаб тарихни ўрганишга бўлган муносабат мазмун ва моҳият жиҳатдан тубдан янгиланиш босқичига кўтарилди. Бунда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг тарихчи олимлар билан учрашуви ҳамда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих Институтини фаолиятини такомиллаштириш тўғрисидаги фармони катта аҳамият касб этди.³⁷

–“Модомики, ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантириш зарур. Агар олимларимизнинг илмий тадқиқот ишлари замирида ана шу фикр, ана шу мақсад бўлмаса, уларнинг сариқ чақалик аҳамияти йўқ”,- деган сўзлари билан Президентимиз тарихчилар олдида илмий жиҳатдан асосланган ва ҳаққоний тарихни яратиш вазифасини қўйди.³⁸ Бу билан тарихни ўрганишнинг мазмун жиҳатдан янги босқичга кўтарилишига йўл очиб берилди. Шу нуқтаи-назардан 1998 йилдан бошлаб бугунги кунгача яратилган илмий асарлар, рисолалар ҳамда илмий тадқиқот ишларида тарихни ўрганишнинг юқорида кўрсатиб ўтилган жиҳатларида катта эътибор берилмоқда.

Мустақиллик йилларида Ҳ.З.Зиёев, Ҳ.Н.Бобобеков, Ш.Ҳ.Воҳидов, Ғ.Аҳмаджонов, Н.А.Абдурахимова ва бошқалар томонидан Қўқон хонлиги ва Россия империяси мустамлакачилиги тарихига бағишланган бир қанча илмий тадқиқот ишлари амалга оширилди ва асарлар яратилди.³⁹ Ҳ.З.Зиёевнинг “Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш”⁴⁰ асари кейинги йилларда нашр этилган ишлар орасида ўзининг мукамаллиги билан алоҳида ўрин тутди. Асарда Россия империясининг Ўрта Осиё хонликларига ҳарбий юришлари, мустамлакачиликнинг ўрнатилиши ва унинг моҳияти, миллий истиклол учун курашган ватанпарварлар, жумладан Алиқули Амирлашқар фаолиятига ҳам кенг ўрин ажратди.

Ҳ.Бобобеков ўз илмий тадқиқот ишларида XIX аср иккинчи ярмида Қўқон хонлигида юз берган миллий озодлик ҳаракатлари ва уларнинг сабаблари ва натижаларини ёритишга ҳаракат қилган.⁴¹

Ш.Ҳ.Воҳидов ўз илмий тадқиқот ишида Қўқон хонлиги тарихшунослик мактабининг шаклланиши ва хусусиятлари ҳамда манбалар таҳлилига бошқа тадқиқотчиларга нисбатан кенгрок тўхталиб ўтади.⁴²

³⁷ Халқ сўзи. 1998 йил 28 июнь.

³⁸ Тарихий хотирасиз келажақ йўқ. 24-25 – 66.

³⁹ Зиёев Ҳ.З. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т.: “Шарқ”, 1998. Бабабев Ҳ.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально – экономические и политические предпосылки (XVIII – XIX вв). Дисс. на соис. уч. степени докт. ист. наук. - Т.: - 1991. 302 стр. Воҳидов Ш.Ҳ. XIX – XX аср бошларида Қўқон хонлигида тарихнавислигининг ривожланиши. Тарих фанлари докт. илм. дар. олиш учун ёзилган диссертация. 1998 й. - 240 бет.

⁴⁰ Зиёев Ҳ.З. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т.: “Шарқ”, 1998.

⁴¹ Бобобеков Ҳ. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. қисқача маълумотнома. Т.: “Шарқ”, 2000. 160–163–б.

⁴² Воҳидов Ш.Ҳ. XIX – XX аср бошларида Қўқон хонлигида тарихнавислигининг ривожланиши. Тарих фанлари докт... диссертация, 1998; Қаранг: Муҳаммад Юнус Тоиб. Тарихи Алиқули Амирлашқар. // Шарқ юлдузи. 1996 йил. 1-2 –

Ғ.Аҳмаджоновнинг “Российская империя в Центральной Азии” номли монографияси чор Россиясининг Ўрта Осиё хонликларини мустамлакага айлантириши ва империянинг Туркистонда юритган мустамлакачилик сиёсати тарихининг тарихшунослигига бағишланган бўлиб, бу соҳада тадқиқот олиб борган бир қатор олимларнинг илмий хулосалари тарихшунослик нуқтаи-назаридан таҳлил этилган.⁴³

Н.А.Абдурахимова ва Г.Рустамовалар томонидан чоп этилган “Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – I четверть XX века” номли монографиясида чор Россиясининг Туркистон ўлкасида олиб борган мустамлака сиёсати ва бошқарув тизимининг асосий хусусиятлари ёритиб берилган.⁴⁴

Ж.Ҳ.Исмоилова эса XIX аср охири - XX аср бошларида миллий-озодлик ҳаракатларининг янги босқичга кўтарилганлиги масалалари юзасидан илмий тадқиқотлар олиб борди.⁴⁵

В.Т.Ишқувватов ўзининг “XX асрнинг II ярми тарихшунослигида Кўкон-Россия дипломатик муносабатлари” номли диссертациясида XIX асрнинг бошларидан ўрталаригача бўлган давр мобайнидаги Кўкон-Россия дипломатик муносабатларининг тарихшунослигини ёритиб бериш билан бирга бу соҳада бир қатор янги фикрлар ва маълумотларни ҳам ёритиб бера олган.⁴⁶

З.Илҳомов ўзининг “Алиқули Амирлашқар ва унинг Кўкон хонлиги сиёсий тарихида тутган ўрни” номли диссертацияси ҳамда бир қатор илмий мақолаларида XIX асрнинг 50-60 йилларида хонликдаги ҳарбий ишларнинг ахvoli ва ҳарбий соҳа тарихи, хонликдаги ички сиёсий жараёнлар ва ташқи дипломатик алоқалар, чор Россиясининг мустамлакачилик босқинчилигига қарши курашлар тарихини маҳаллий тарихчилар томонидан ёзиб қолдирилган бирламчи манбалар ҳамда архив манбаларига асосланган ҳолда ёритиб берган.⁴⁷

Келтириб ўтилган асарлар билан бир қаторда ҳорижлик тарихчи олимлар ҳам XIX аср иккинчи ярми Кўкон хонлиги ва Россия империяси ўртасидаги ўзаро муносабатлар масаласига тўхталиб ўтганлар. Ҳориж олимлари томонидан чор Россиясининг Ўрта Осиё хонликларига қарши олиб борган ҳарбий сиёсати ва уларни мустамлакага айлантириши тарихи масаласида олиб борган тадқиқот ишлари ҳам ўрганилаётган мавзунинг таҳлилинини чуқурроқ ва кенгроқ амалга оширишда катта аҳамиятга эга. Тоталитар тузум

сон; Аваз Мухаммад Аттор Ҳўқандий. Тарихи жаҳоннамои // Шарқ юлдузи. 1998 йил. 6-сон; Кўкон хонлиги ва Бухоро амирлигида унwon ва мансаблар. Т.: “Фан”, 1996. 49 бет.

⁴³ Аҳмаджонов Ғ.А. Российская империя в центральной Азии (история и историография колониальной политики царизма в Туркестане). – Т.: Фан, 1995. – 218 с.

⁴⁴ Абдурахимова Н.А., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – I четверть XX века. Т.: “Университет”, -1999, -162 стр.

⁴⁵ Исмоилова Ж.Х. Национально - освободительное движения в Туркестане в начале XX века. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук – Т., 2002, 27 с.

⁴⁶ Ишқувватов В.Т. “XX асрнинг II ярми тарихшунослигида Кўкон - Россия дипломатик муносабатлари”. Тарих фан. ном... диссертацияси. Т.: 2004 й.

⁴⁷ Илҳомов З.А. Алиқули Амирлашқар ва унинг Кўкон хонлиги сиёсий ҳаётида тутган ўрни. Тарих фанлари номзоиди ... дисс. – Т.: 2004. –160 б; Яна қаранг: Алиқули Амирлашқар // Ўзбекистон тарихи. 1999 йил, 3-сон. Б. 25-28; Хотираларда жонланган сиймо // Жамият ва бошқарув. 2000 йил, 1-сон. Б.55-57; Амирлашқар дипломатиси. Педагогик таълим // 2001 йил, 4-сон. Б. 49-51; Кўкон хонлигида ҳарбий ислохотлар Педагогик таълим // 2002 йил, 5-сон. Б. 50-52.

даврида мурожаат қилиш ва ўрганилиши таъқиқланган ҳориж тадқиқотчиларининг асарларида совет тадқиқотчилари учун мумкин бўлмаган тарихий таҳлилга кенг ўрин берилган ҳамда тарихий жараёнларнинг асл моҳияти очик ойдин ёритиб берилган. Бундай тадқиқотчилар ва уларнинг асарлари орасида Д.Бергхорн, Э.Бэкон, Р.Коннуэст, Э.Оллворт, Т.Рановски–Хармстоун, Л.Тиллет, Д.Уилер, Д.Хусон ва бошқаларни алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин. Улар ҳақли равишда совет тарихшунослик фани ва унда йўл қўйилаётган ҳаддан ташқари мафкуравий ёндашишни қаттиқ танқид қилган эдилар.⁴⁸

Ўзида Қўқон хонлиги тарихи, айниқса хонликнинг элчилик масалалари билан боғлиқ сиёсати ҳақида қимматли маълумотларни жамлаган М.Сарай ва Иналчикларнинг асарлари ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳориж тадқиқотлари саналади. Бу асарлар Қўқон хонлигининг Туркия султонлиги билан дипломатик алоқаларини ёритиб беришда катта аҳамият касб этади. Унда келтирилган Алиқулунинг Турк султонига юборган элчилик масалалари тафсилотлари бошқа адабиётларда ёритиб берилмаган. Бироқ бу маълумотлар Қўқон хонлиги тарихини ёритиб берувчи манбаларнинг айримларида, масалан Муҳаммад Юнус Тоибнинг “Тарихи Алиқули Амирлашкар” асирида келтирилган маълумотларни тасдиқлаши билан аҳамиятлидир.⁴⁹ Шунингдек бу асарлардан Ўрта Осиё масаласида Россия ва Туркия муносабатлари, Туркиянинг Бухоро ва Хива хонликлари билан муносабатлари тарихига оид бир қатор маълумотларни ҳам олиш мумкин.

Юқорида санаб ўтилган асарларда Қўқон хонлиги тарихи билан боғлиқ айрим маълумотларда учрайдиган тафовутларни умумий камчилик сифатида эътироф этиш мумкин. Шу каби камчиликлардан бири XIX асрнинг 60-йилларида Қўқон хонлигининг сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутган Алиқули Амирлашкар шахси билан боғлиқ маълумотларнинг чалқашлиги ва ушбу шахс исмининг нотўғри ифодаланишидир. Бундай ҳолни бошқа нашрларда, хусусан “Ўзбекистоннинг янги тарихи” мажмуасининг биринчи китобида, мактаб дарсликларида, бадиий адабиётларда ҳам кўриш мумкин.⁵⁰

Мустақиллик йилларида яратилган асарлар орасида алоҳида муҳим ўринга эга бўлган “Ўзбекистоннинг янги тарихи” китобининг “Туркистон чор Россияси мустамлакаси даврида” номили биринчи қисми кейинги йилларда яратилган илмий адабиётлар орасида анча салмоқли ўрин тутди. Асардаги кўплаб қимматли маълумотларнинг архив манбалари ҳамда қўлёзма манбаларга асосланганлиги унинг илмий қимматини янада оширади.

⁴⁸ Barghorn L. Soviet Russian Nationalism. – New York, 1956; J. Wheeler. The modern history of Central Asia. – London, 1964; E.A. Allworth. Uzbek Literary politics – New York 1964; E. Bacon. Central Asiens under Russians Rule. – New York, 1966; R. Conguest. Soviet Nationalities in Practice. – London, 1967; L. Tillet. The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. – North Carolina, 1969. T. Rakovska-Harmstone. Russian and Nationalism in Central Asia. – Baltimore, 1970; D.Hooson. The Soviet Union. People and Regions – California, 1977 и др.

⁴⁹ Saray M. Rus isgali devrinda Osmanli devleti ile Turkistan hanliklari arasindeki siyasi munasabetsler(1775-1875). Ankara, 1994. S74. Saray M. Rusiyanin Turk yurdlarina yayilmasi. – Istanbul.: 1975. S.35. Inalcik Osmanli – Rus rekabetinin menseli ve Volga – Don kanali tesebbusi. – Ankara.: 1948, S349-402.

⁵⁰ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакаси даврида. Т.: “Шарк”-1998; Бобобеков Ҳ, Содиқов Ҳ, Раҳимов Ж. Ўзбекистон тарихи. Т.: Ўқитувчи”-1994; Раҳимов Ж. Ўзбекистон тарихи. Т.: “Ўқитувчи”-1999; Қосимбеков Т. Сингап қилч. Т.: Ғ.Ғуллом ном. Адаб. ва санъат нашр. 1980. Тоғай Мурод. Отамдан қолган дилалар. Т.: “Шарк”. 1997. Аббос Саид. Беш кунлик дунё. Т.: “Шарк”, 1996.

Бирок айрим ҳолларда аниқлик талаб этиладиган маълумотлар ҳам учрайди. Масалан, муаллифлар Алиқули Амирлашкарнинг М.Черняев билан сулҳ борасида олиб борган алоқалари хусусида сўз юритар эканлар, унинг айрим мулоҳазаларини Муҳаммад Юнус Тоиб асарига асосланган ҳолда, “ ... бул тараф Урунбурх, ул тараф Симфулод (Симферопол) ва Шомғача олур эрдук ... ”, - тарзида келтириб ўтадилар. Бундан “Симферополдан Шомғача” сўз борганлиги ҳақида маъно келиб чиқади. Бирок бу сўзни қўлёзмада Шом (Сурия – З.И.) тарзида эмас, балки Шамай ((Семипалатинск, ҳозирда Семей (Қозоғистон Республикаси) – З.И.)) тарзида ўқиш лозим. Бундан келиб чиқадики, Алиқули Амирлашкар бу ерда Симферополдан Суриягача эмас, балки Россия империясининг жанубий ҳудудлари, Симферополдан Семипалатинсккача бўлган ҳудудларни кўзда тутган.⁵¹

Юқоридагилардан кўринадики, келтириб ўтилган асарларда муаллифлар Қўқон хонлигининг сиёсий, иқтисодий ҳамда ҳарбий ҳолатини ёритиб беришга асосий эътиборларини қаратганлар. Уларда гарчи Қўқон хонлиги тарихи яхлит тарзда тадқиқот объекти сифатида тўлақонли маълумотларни ўзида қамраб ололмаган бўлсада, айрим асарлардаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий аҳвол ҳамда маданий ҳаёт билан боғлиқ маълумотлар ҳам хонлик тарихини мукамал ўрганиш ва тегишли хулосалар чиқаришда муҳим аҳамият касб этади.

---

⁵¹ Туркистон чор Россияси мустақлақаси даврида. 67-б.

III БЎЛИМ. БУХОРО АМИРЛИГИ ВА ХИВА ХОНЛИГИ ТАРИХИ ТАРИХШУНОСЛИГИ

3.1. Бухоро амирлиги тарихи тарихшунослиги

Бухоро амирлиги сиёсий тарихи ва бошқарув тизими, ижтимоий, иқтисодий, маданий ва ҳарбий ишлари соҳалари тарихининг ўрганилиши бўйича бир қатор асарлар ёзилган ва илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган.

Бухоро амирлиги тарихига бағишланган тадқиқотлар ва яратилган асарларни хронологик жиҳатдан XIX асрнинг биринчи ярми, чор Россияси мустақиллиги даври, мустақил шўролар тузуми даври тарихшунослиги ҳамда мустақиллик даврида юртимизда яратилган мавзуга оид изланишлар ҳамда хориж матбуот саҳифаларида эълон қилинган материаллардан иборат гуруҳларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Россияси Ҷўрта Осиёга қизиқишининг дастлабки босқичларидаёқ чор Россияси ҳукумати томонидан юборилган жосуслар, элчилар, махсус топширик олган сайёҳлар ўлканинг моддий бойликлари захирасини аниқлаш билангина чегараланиб қолмасдан, амирликдаги ижтимоий иқтисодий соҳаларнинг ҳолати, ҳарбий қудрати ва имкониятларини ҳам ўрганишга интилишган.

Уларнинг баъзиларида амирлик ҳақида умумий маълумотлар тўпланиб, объектив равишда ҳолисона империянинг марказий журнал ва газеталарида чоп этирилган, бу маълумотлар кейинги даврлардаги келтирилган маълумотларга нисбатан ўзининг аниқлиги, ишонарлилиги, далиллар билан исботланганлиги жиҳатидан муҳим аҳамият касб этади.⁵² Албатта, бу “аниқлик” кейинчалик чор Россиясининг Бухоро амирлигини бўйсундиришда ҳарбийлар учун асосий йўлланмалардан бири бўлиб хизмат қилган.

Бухоро амирлиги Чор Россияси вассалига айланганидан сўнг мустақиллик мақсадлари йўлида ўлка тарихини ўрганиш авж олдирилди. Туркистон генерал – губернаторлиги (1867-1917) қошида фаолият кўрсатган газета ва журналлар, ўлкани ўрганиш рус илмий жамаиятлари айрим чоп этилган тўпламларда бир қанча маълумотлар эълон қилинди⁵³.

⁵² Волконский А. Бухарские войска. // Разведчик, 1894, № 3; Фет Д. Н. Бухарская армия. // Разведчик, 1906, № 831; Шаменский А. Бухарская армия. // Разведчик, 1898, № 397; Глуховский А. Плен в Бухаре. // Русский инвалид, 1868, № 97-100; Яковлев П. Русский капрал Тупчибоши у бухарского хана. // Отечественные записки, 1822, част II кн. XIX; Въезд в город Бухару Русской императорской Миссии в 1820 году. // Сибирский вестник, 1822, № 19; Заметка о Бухарской и Коканской артиллерии. // Русский инвалид, 188, № 40.

⁵³ Черкасов И. Защита Самарканда в 1868 году. // Военный сборник, № 9 1970; Лыко М. Очерк военных действий 1868 года в Зеравшанской долине. // Военный сборник, 1971 № 5-8; Залесов Н. Г. Письмо из Бухари. // Военный сборник, 1860 № 4; Вяткин В. Л. Раджаб-хан. Из истории Бухари XVIII в. // Туркистанские ведомости, 1903. № 35; Соболев Л. Новейшая история Бухарского ханства. // Туркистанские ведомости, 1876 № 28; Халфин Н. А. Британская экспансия в Средней Азии в 30-40 годах XIX в. и миссия Ричманда Шекспира. // История СССР, 1958 № 2; Серебренников А. Г. Туркистанский край. // Сборник материалов для истории и его завоевания. Т., 1912-1916; Логофет Д. Н. Страна беззавая. Бухарское ханство и его современное состояние. СПб., 1909; Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. // Сочинения, т. II. ч. I. М., 1963; Маев Н. Очерки Бухарского ханства. СПб., 1879.

Айниқса XX аср тарихшунослигида ушбу мавзу йўналишида кент шуғулланилди. Жумладан, **В.В.Бартольд** (История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927.; // Сочинения. Т. III. М., 1965.), **А.А.Семенов** (Очерк земельно-податного и налогового устройства бывшего Бухарского ханства. – Т., 1929; Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. 1954), **С.Айни** (Бухоро инкилоби тарихи учун материаллар. М., 1926.; Тарихи амирони мангитийаи Бухоро. Т., 1926.; Бухара. Воспоминания. кн. 2, 4. – М., 1961.; Чавоби ман. Куллиёт чилди II, китоби I., 1963), **А.Х.Ҳамроев** (К вопросу о земельно-водных отношениях в Бухарском ханстве в XIX в. Т., 1948.; К вопросу о январских событиях 1910 года в Бухаре.// Труды САГУ. Т., 1954, вып. L.VII), **А.Мухаммаджонов** ва **Т.Нетьматов**, **О.Сухарева** (К истории городов Бухарского ханства: (историко-этнографический очерк). – Т., 1958; Бухара: XIX-начало XX в. (позднефеодальный город и его населения). – М.1966), **Б.Искандаров**, **А.Мажлис**ов (Каратегин накануне установления советской власти. 1959 г; Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX-начале XX вв. 1967), **Н.Кисляков** (Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX-начале XX в. – М-Л., 1962), **Н.Халфин** (Политика России в Средней Азии (1857-1868 г.г.). М., 1960; Россия и ханства Средней Азии: (Первая половина XIX в.) – М., 1974; Россия и Бухарский Эмират на Западном Памире. М., 1975;), **Х.Бекмухаммедов**, **А.Бобоходжаев**, **И.Мўминов** (Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане в конце XIX и начале XX в.в. Т., 1955.), **А.Фомченко** (Русские поселения в Бухарском эмирате. Т., 1958), **Б.Ғафуров**, **Б.Лукин**, **Т.Ғ.Тўхтаматов**, **А.Рябинский**, **М.Абдурахимов**, **Т.Ғайзиев**, **О.Чехович**, **К.Мухсинова**, **Л.Левтеева**, **Н.Норкулов**, **Ғ.Ахмеджонов**, **М.Вексельман**, **Г.Михалева**, **Ф.Қосимов** ва **Ҳ.Зиёевлар** ва бошқаларнинг асарларини тилга олиш мумкин⁵⁴.

Кейинги йилларда шу даврга тегишли бир қатор манбалар ўрганиб чиқилиб, тадқиқ этилаётган мавзунинг айрим жиҳатларини очиб беришга хизмат қилган.⁵⁵

Тарихчи **К. З. Ҳақимова** ўз илмий ишларида⁵⁶ амирликдаги дехкон ғалаёнлари ва уларнинг бостирилишидаги қўшин ҳаракатлари хусусида фикр билдирса, **Л. Мухаммаджонова** илмий ишларида⁵⁷ XX аср бошларида

⁵⁴ Мухаммаджонов А. Р., Нетьматов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. – Т., 1957; Искандаров Б. И. Из истории Бухарского эмирата: (Восточная Бухара и западный Памир в первой половине XIX в.) – М., 1958; Шу муаллиф: Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. ч. 1-2. Душанбе, 1962.; Шу муаллиф: О некоторых изменениях в экономике Восточной Бухары на рубеже XIX-XX вв. // Труды института истории АН Тадж. ССР, т. LVXXXIII, 1962.; Бекимухамедов Х. Народное движение 1910 г. в Бухаре. // Рукопись дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук., Т., 1949.; Бабаходжаев А. Х. Приски Британского империализма в Средней Азии и позиция Бухары в 1918-1920 г.г. // Известия АН УзССР, 1948 № 5.; Ғафуров Б. История таджикского народа. М; Касимов Ф. Х. Советская историография Бухарской Народной Советской Республики. // Рукопись дисс. на соиск. ученой степени канд. ист. наук. Т., 1968. Шу муаллиф: Советские историографы Бухарской революции. Т., 1972; Зиёев Х. З. Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI-XIX асрлар). Т., 1962; Шу муаллиф: Экономические связи с Сибирью (XVI-XIX вв.). Т., 1983; История Бухары. С древнейших времен до наших дней (Б. В. Лукин, Я. Г. Гулямов, Г. А. Пугаченкова и др.). Т., 1976.

⁵⁵ Норкулов Н. "Тарих-и Салим"- ценний источник по истории Бухарского эмирата. (1860-1920 гг.). Т., 1968.

⁵⁶ Ҳақимов К. З. Крестьянство Бухарского эмирата в конце XIX начале XX в. – Т.: Фан. 1991.

⁵⁷ Мухаммаджонова Л. XX асрнинг бошларида Бухоро икътимоий-сиёсий вазият ва демократик ҳаракатлар ривожланиши (1908-1920). Тарих фан. ном. дисс. авторф. Т., 2000.

амирликдаги ижтимоий ҳаракатлар масалалари камраб олинади.

Бухоро амирлиги хунармандчилик, хусусан, чўян эритиш, тўп қуйиш қурол яроғлар ишлаб чиқариш (килич, ойболта, чоройна, ханжар...) масалалари тарихчи Р. Қиличевнинг тадқиқотларида⁵⁸ ўз таҳлилини топган.

Маълумки, Марказий Осиёдаги мавжуд хонликлардаги ижтимоий - иқтисодий ҳаётда умумийлик кўпроқ кузатилсада, олимларнинг айрим тадқиқотлари⁵⁹ хонликлардаги ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб беради. Бу эса юқорида келтирилган мавзу учала хонлиқни қиёслаш, таққослаб ўрганиш имконини беради.

Мавзуга доир янги маълумот ва рақам фикр ва мулоҳазалар илмий муомалага киритилганлиги ижобий ходисадир. Ҳ. Зиёев, А. Аҳмаджонов, К. Ҳакимова, Ф. Қосимов, Ш. Воҳидов, Қ. Ражабов, Ф. Очилдиев, М. Ҳамидова, Ф. Очилдиев, А. Одилов, Р. Холиқова ва бошқа муаллифларнинг илмий тадқиқотлари мустақиллик даврида яратилган бўлиб, бу асарлар ва мақолаларда XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида Бухоро амирлиги тарихи умуман ёритилган⁶⁰. Хориж тарихшунослигида илмий салоҳияти юқори бўлган асарлардан олмониялик олима Анке фон Кюгельгеннинг «Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.)» (Алмати: Дайк-Пресс, 2004)ни тилга олиш мумкин. Бухоро мангитлар сулоласи ҳақида тарихчи Қ. Ражабов бир қатор мақолалар чоп эттирди⁶¹. Р. Холиқованинг монографияси⁶² ва айрим мақолаларида⁶³ тадқиқ қилинаётган мавзуга оид фикр ва мулоҳазалар учрайди.

⁵⁸ Қиличев Р. Э. XIX асрнинг II ярми XX аср бошларида Бухоро шахрида хунармандчилик. Т., 1996.

⁵⁹ Ўйлошев М. Й. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузиллиши. Т.: Фан, 1959; Н. Н. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худаярхана). Т.: Фан, 1973; Сабурова С. Хива хонлигида давлат бошқаруви. Тарих фан. ном. дисс. автореф. Т., 2002; Юнусова Д. Кўкон хонлигида қўшни ва харбий иш. Т., 2002; Воҳидов Ш. Кўкон хонлиги ва Бухоро амирлигидаги унвон ва мансаблар. Т., 1996.

⁶⁰ Зиёев Ҳ. З. Туркистонда Россия тажовузи ва хукмронлигига қарши кураш. (XVII- XX аср бошлари). Т.: Шарқ, 1998; Ўша муаллиф. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. (милоддан олдинги асрлардан то 1991 йил 31 августгача). Т.: Шарқ, 2001; Ўша муаллиф. Завоевание Бухарского и Хивинского ханства царизмом. // Общественные науки в Узбекистане. Т., 1990, № 8.; Армеджанов Г. А. Российская империя в Центральной Азии. (История и историография колониальной политики царизма в Туркестане). Т., 1995; Хакимова К. З. Крестьянство Бухарского эмирата в конце XIX-начале XX вв. Т., 1991; Қосимов Ф. Ўзбек давлатчилиги тарихида Бухоро хукмдорларининг ўрни. // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Т., 2001. 192-193 б.; Шодмон Воҳид. Кўкон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. Т., 1996; 2000; Масалиева О. Бухоро амирлигида давлат бошқаруви (хорижлик муаллифлар асарлари асосида). // Ҳаёт ва қонун, 1991, № 2; Очилдиев Ф. Бухоро амирлигида Сурхон воҳаси беқликларининг тугган ўрни. // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Т., 2001, 204-205 бетлар; Ўша муаллиф, XIX аср охири-XX аср бошларида Териз. // Жамият ва бошқару, 2004, № 3; Ўша муаллиф, Бухоро амирлигида иқтисодий ҳаёт. // Жамият ва бошқару, 2001, № 2; Ўша муаллиф, XX аср бошларида Шарқий Бухородаги иқтисодий ҳаёт. // Жамият ва бошқару, 2003, № 2; Холиқов А. Чирокчи беқлигининг Бухоро амирлиги сийёсий-иқтисодий ҳаётда тугган ўрни (XIX-XX аср бошлари). // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Т., 2001, 197-199 бетлар; Ўша муаллиф, Хунармандчилик ва савдо марказлари. // Жамият ва бошқару, 2003, № 1; Ҳамидова М. XVII-XX асрларда Шахрисабз қулоқчилиги. // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Т., 2001, 200-201 бетлар; Эргашев Б. Идеология национально-освободительного движения в Бухарском эмирате. Т., 1991; Одилов А. Бухоро амирлигида XIX асрнинг 60-йилларида озоқлик характери тарихи // Илмий тўплам. Т., 1995, 96-98 бетлар; Ўша муаллиф, Абдулмалик Тўра бошчилигидаги қалқ озоқлик характери тарихидан. // ЎЗМУ хабарлари, 2002, № 2; Ўша муаллиф. Озоқлик филофисии // Тафаккур, 2001, № 2.

⁶¹ Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. - Тошкент: Маънавият, 2002; Шу муаллиф, Мухаммад Раҳимов — мангитлар сулоласи асосчиси. // Бухоро мавжлари, 2005, 3-сон, 36-37-бетлар; Шу муаллиф, Мухаммад Дониёбий оталик: бийлик мансабидан амирлик рутбасигача. // Бухоро мавжлари, 2005, 4-сон, 37-339-бетлар.

⁶² Холиқова Р. Россия-Бухоро: тарих чоррахасида. - Т.: Уқитувчи, 2005. - 236 б.

⁶³ Холиқова Р. XIX асрда Бухоро амирлиги. // Жамият ва бошқару, 2000, № 3; Ўша муаллиф, Босқинчилар қўзини ўйнатган Бухоро отғини. // Жамият ва бошқару, 2000, № 4; Ўша муаллиф, Амирликда амаллар ва унвоилар. // Фан ва турмуш, 2000 № 4; Ўша муаллиф, Бухоро тарихига оид муҳим манба. // Ташлим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар., 2004, № 1; Ўша муаллиф, Бухоро хукмдорлари. Автобиографик очерк (XIX-XX аср бошлари). // Жамият ва бошқару, 2004, № 2; Ўша муаллиф, Марказий давлат бошқаруви тарихига бир назар. // Мулоқот., 2004, № 1; Ўша

Бухоро амирлиги давлат бошқаруви, маъмурий ва ҳарбий амалдорларнинг вазифалари, ҳарбий масалага оид маълумотлар маҳаллий тарихнавислик мактаби намоёндалари асарлари билан бир қаторда уларга изоҳ, ҳамда тушунтиришлар киритилган ғарб олимлари томонидан ҳам кенг миқёсда ўрганилган⁶⁴.

Маҳаллий тарихнавислик мактабининг намоёндалари асарлари узок йиллар мобайнида тазйиқ остида қолиб, эълон қилинмаган ёки улар аҳамияти камситилиб таржима қилиш, нашр эттириш пайсалга солинган. Шундай бўлса ҳам бир қатор олимлар томонидан маҳаллий манбалар маълумотлари асосида бир қатор илмий ишлар эълон эттирилган⁶⁵.

XX аср бошларида келиб Туркистон ўлкаси ижтимоий ҳаётида янги давр бошланди. Бир қатор илғор фикрли намоёндалар етишиб чиқиб улар жадидчилик байроғи остида фаолият кўрсатдилар. Ана шу даврда жадидалар Бухоро амирлигида демократик ислохотлар ўтказиш, унинг таназзулга кетган ҳаётини янгадан тиклаш, хусусан, амирликда ҳарбий соҳа замон талабларидан ўта орқада қолаётганлигига эътиборни қаратувчи ўз асар ва мақолалари билан майдонга чиқдилар⁶⁶. Ушбу ишларда замона талаблари асосида армияни ислоҳ қилиш, илғор тажрибаларни қўллаш, ҳарбий қурол аслаҳалар ишлаб чиқариш муаммоларини долзарб ва давр талаби эканлиги қайд этилган.

Мустақиллик йилларида Чор Россиясининг истилоси ва унинг мустамлақачилик даври тарихини илмий ўрганишга бағишланган бир қатор докторлик ва номзодлик ишлари ҳимоя қилинди⁶⁷.

муаллиф, Вассал Бухоро амирлигининг маъмурий-сиёсий тузилиши. // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Т., 2001, 206-208 б; Ўша муаллиф. XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухоро амирлиги. // Жайхун, ТерДУ хабарлари, 2005, № 1. 32-37 б; Ўша муаллиф, Вассал Бухоро амирлигида маҳаллий бошқарув. // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Т.; 2001, 209-210 б; Ўша муаллиф. Этнические процессы в Бухарском эмирате (вторая половина XIX-начало XX в.в.) сб. материалов-Т., 2003, 164-168 бет ва б.

⁶⁴ Мирза Бадий Диван. Мажмаъ ул-аркам. (Факсимиле рукописи. Введение, перевод и примечание А. Б. Вильдановой. М.: Наука 1981; Семёнов А. А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях их носителей в средневековой Бухаре. // Советское востоковедение, Т-V 1948 С. 137-153; Вильданова А. Б. Подлинник бухарского трактата о чинах и званиях. / Письменные памятники Востока. Ежегодник, 1968. М., 1970.

⁶⁵ Аҳмад Махдуми Донши. Рисола с Муктасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития. "Сарват". Душанбе. 1992. Путишествие из Бухары в Петербург. Избранное, Талджикгосиздат, 1960.

³ Мирза Абдулазим Сами. Тарих-и салтанати мангитийа. (История мангитских государей) Перевод и примечания Л. М. Елифановой. М. 1962.

⁶⁶ Фитрат А. Ҳиндистонда бир фаранги ила бухоролик мударриснинг жадида мактаблари хусусида қилган мунозараси. // Шарк юлдузи, 1997 № 1; Шу муаллиф. Давраи ҳукмронии Амир Олихон. Душанбе, 1991; Муфти Муҳаммадхуҷа Бехбудий. Бухоро хонлигига саяҳат. // Ҳаёт ва иқтисод, 1990, № 1; Айний С. Материали с истории Бухарской революции. Москва. 1926; Его же, Бухара 1-2 ч. Душанбе: Ирфон, 1981.

⁶⁷ Қаранг: Абдурахимова Н. А. Колониальная система власти в Туркестане (вторая половина XIX-начало XX в.в.). Автореферат дисс. докт. ист. наук. Т., 1994; Содиков Ҳ. Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за национальную независимость в начале XX века. Автореферат дисс. докт. ист. наук. Т., 1994; Худойкулов А. М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX-начало XX вв.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Т., 1995; Болтабаев С. Д. Вақфное имущество в Туркестанском крае во второй половине XIX начале XX в.в.- Автореф. дисс. канд. ист. наук. Т., 1995; Авазова Х. Ш. Развитие банков и фирм в Туркестане во второй половине XIX-начале XX в.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Т., 1997; Абдуллаев Р. М. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 г.г. Автореф. докт. ист. наук. Т., 1998; Мусаев Н. У. Формирование и развитие промышленного производства в Туркестане (конец XIX-начало XX в.в.) Автореф. дисс. докт. ист. наук. Т., 1999; Чариев З. У. Усиление колониальной политики и национального гнета и их последствия в Туркестане в начале XX века (на примере мобилизации на тыловые работы). Автореф. дисс. докт. ист. наук. Т., 1999; Курхамедов А. Э. Экономическая и культурная жизнь Самаркандской области второй половины XIX-начала XX вв. (по материалам «Туркестанского сборника») Автореф. дис. канд. ист. наук. Т., 2001; Пардаев К. К. Ўрта Зарафшон (Мийёнола) воқолиғи XIX-XX аср бошларида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. Тарих фан. номзоди дисс. автореф. Т., 2003; Одилов А. А. Бухоро амирлигинда миллий-озодлик ҳаракатлари тарихи (Абдуғалик Турра бошчилигидаги халқ озодлик ҳаракати мисолида). Тарих фан. номзоди дисс. автореф. Т., 2003; Гафоров Ш. С. Переселенческая политика Российской

3.2. Хива хонлиги тарихи Тарихшунослиги

1§ Хоразм тарихнавислик мактабининг шаклланишида Абулғози Баходирхоннинг тутган ўрни

Марказий Осиё тарихида муҳим ўрин тутган, жаҳон илм-фани ва маданияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган Хоразм воҳаси ўз анъаналари ва тарихий илдизларига эга.

Мавжуд кадрятлар тарихнинг кейинги босқичларидаги тараққиётни белгилаган ва туртки бўлган асосий омил ҳисобланади. Хусусан, турли соҳалар қаторида Хоразмда тарих илми ўзига хос шаклланиш ва ривожланиш жараёнларини бошдан кечирган бўлиб, унинг тадқиқ этилиши бугунги кун тарих фани тараққиёти учун ҳам аҳамиятлидир. Жумладан, ўзбек давлатчилиги тарихининг таркибий қисми бўлган Хива хонлигида тарихшуносликнинг шаклланиши Абулғози Баходирхон шахси билан боғлиқдир.

Хива хони Абулғози Баходирхон маърифатпарвар давлат арбоби сифатида хонлик ҳаётида муҳим ўрин тутиш билан бирга ўз даврининг етук билимдони, тарихчиси, ҳатто таъбабат илмидан яхшигина хабардор бўлган олим ҳам эди.

Абулғози отасининг номи билан аталувчи Араб Муҳаммадхон мадрасасида ўз даврининг энг билимдон мударрисларидан, олиму фузалоларидан таълим олган. Ака-укалари ўртасида ўткир зеҳни ва қобилияти билан ажралиб турган Абулғози тарихчи Шермуҳаммад Мунис таъбири билан айтганда «бағоят ашъорфаҳм ва тарихдон» бўлиб етишган. Айниқса, у халқ оғзаки ижоди ва тарих фанига катта ихлос қўйган эди.

Абулғози олти ёшидан то ўн олти ёшига қадар илм ўрганишга катта куч сарфлади. Натижада у илм-фан шарофати туфайли ажойиб фазилатлар эгаси бўлиш шарафига муяссар бўлди: «...Бу фақирга, дейди Абулғози – худой таоло иноят қилиб қўп нимарса берган турур. Хусусан, уч нимарса берган. Аввал сипоҳгарчиликнинг қонун йўсинин сув қилиб ичмок, иккиламчи маснавийёт ва қасоидот ва газалиёт, муқаттаот ва рубоийёт ва барча ашъорни фаҳхламоқлик, арабий ва форсий ва туркий луғотларнинг маъносини билмоқлик; учламчи одам наслидин то бу дамгача Арабистонда-ю, Эрону Туронда, Мўғулистонда ўтган подшоҳларнинг отлари ва умрларини ва салтанатларининг кам зиёдин билмақлик». Бу вақтда фаҳхламоқлик ва тарих билмақликда фақирдек киши шояд Ироқ ва Ҳиндистонда бўлса, бўлмай, йўқ айтсам ёлгон бўлмай»⁶⁸. Шу ўринда ўзининг юксак қобилиятларини санаб

нилерни в Туркестане (вторая половина XIX-начала XX веков.). Автореф. дисс. докт. ист. наук. Т., 2003; Муродова Ш. XIX аср охири-XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги озолик харакатлари тарихи. (Самарқанд вилояти мисолида.) Тарих фан. номзоди дисс. автореф. Т., 2004; Ҳантова О. С. Қармана шахрининг Бухоро хонлиги ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида тутган ўрни. Тарих фан. номзоди дисс. автореф. Т., 2004 ва бошқ.

⁶⁸ Абулғозий. Шаҳаран турк / Нашрга тайёрловчилар К. Муниров, К. Махмудов. – Т., 1992. – Б. 12.

ўтган Абулғозихоннинг масаласага объектив ёндашишга ҳаракат қилганлигини кўрамиз: «ер юзи кенг турур, эшитмагон ерларимизда бўлса ажаб эмас», деб ёзади у.

Абулғози ўз замонасининг илғор кишиси сифатида фан ва маданиятни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган эди.

Албатта, мамлакат ичида ҳукм сурган сиёсий парокандалик, истинч вазият ҳар қандай тараққиёт йўлига тўсқинлик қилувчи сабаб бўлиб, XVII аср биринчи ярмида Хива хонлигидаги ўзаро урушлар ижтимоий-иқтисодий, хўжалик ҳаётда тушқунликни юзага келтириш билан бирга маданий ривожланишга ҳам ниҳоятда салбий таъсир кўрсатган эди.

В.В. Бартольд Хоразмдаги ижтимоий-маданий муҳитга баҳо берар экан: «XVII аср Хоразмда ҳеч қандай адабий фаолият йўқ эди. Абулғозихон ўз сулоласининг тарихини ёзадиган киши бўлмаганлигидан бу масъулиятли ишни ўзи бажаришга мажбур бўлди», деб ёзган⁶⁹.

Бу ҳолатни Абулғозихоннинг ўзи ҳам эслатиб, ота-акаларининг бепарволиги ва муносиб киши топилмаганлиги туфайли битилмай келган тарихини ўзи ёзишга мажбур бўлганлигини қайд этган⁷⁰. Жумладан, Чингизхон ва унинг аждодлари тарихи кўплаб туркий ва форсий забон муаррихлар томонидан ёзиб келинганлиги, ҳатто уларнинг баъзиларига «ўн тарих, баъзиларига йигирма ва баъзиларига атаб ўтгуз тарих» яратилганлигини маълум қилган. Ўз даврининг тарихчи олими сифатида у Хоразмда тарихнависликнинг ҳолатига муносабат билдириб ўтган эди: «ота ва оқаларимизнинг бепарволиги ва Хоразм халқининг бевакуфлики, бу икки сабабдин бизнинг жамоатимизни Абдуллахон ва бизнинг оталаримизнинг айрилган еридан то бизгача тарихларини битмай эрдилар. Бу тарихни бир кишига тақлиф қилалди деб фикр қилдук. Ҳеч муносиб киши топмадук. Зарур бўлди. Ул сабабдин ўзимиз айтдук». Шу ўринда Абулғозихон бундай ҳолатнинг унганча ҳеч бўлмаганлигини таъкидлаб ўтган: «туркнинг масали турур – ўксук ўз киндигини ўзи кесар, теган. Ҳеч подшоҳ ва амир ва ҳеч ҳаким ва донишманд ўз тарихини ўзи айтган эмас турур. Бизнинг юртимизнинг ҳавосидин ва аҳли Хоразмнинг бибизотлигидин ҳеч замонда бўлмаган иш бўлди».

Шу боис ҳам у хонлик тарихини яратишга қатъий бел боғлаган ва имконияти етган барча кишиларни, хусусан, хуснихат котибларини бу ишга жалб этган. Унинг юксак тарихий, бадиий ва илмий қимматга эга бўлган «Шажараи турк», «Шажараи тарокима» ва «Манофез-ул-инсон» («Инсон учун фойдали тадбирлар») асарлари ўз даври учун ҳам, кейинги авлод ва бугунги кундаги янги тадқиқотлар учун ҳам нодир манба ҳисобланади.

Абулғози Баҳодирхоннинг юқори таълим даражасини Эрон маданияти ва унинг Хоразм маънавий-маданий муҳитига таъсири билан изохламокчи бўлган В.В. Бартольд, бунга Абулғозихоннинг ўн йил мобайнида Эронда яшаганлигини сабаб қилиб кўрсатган⁷¹.

⁶⁹ Бартольд В.В. Узбекские ханства / Сочинения. – М., 1963. Т. II (I). – С. 274.

⁷⁰ Абулғозий Шажараи турк ... – Б. 5.

⁷¹ Бартольд В.В. Узбекские ханства ... – С. 274.

Бу фикрни қўллаб-қувватлаган А.Н. Кононов: «асарларидан маълумки, Абулғозихон тарихий адабиётдан яхши хабардор бўлиб, бу билимга у Исфаҳонда яшаган ўн йиллик ҳаёти давомида, тарихий асарлар билан танишиш учун барча имкониятлар мавжуд бўлган даврда эришгандир» деб, таъкидлаган⁷².

Ҳақиқатдан ҳам форс адабиётининг таъсири Абулғозихон ижодида яққол акс этганлигини кузатиш мумкин. Чунки, у ҳам ўзбек, ҳам форс-тожик тилларида ижод қилиб, маснавий, ғазал ва рубойлар ёзиб қолдирган шоирдир. Шубҳасиз, Эронда ўтказилган ўн йил Абулғозихон дунёқараши, тафаккури ва билим даражасига самарали таъсир крсатган.

Лекин, шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, Абулғозихоннинг Эронда ўтган ҳаётини ўз билимини оширишга бағишлаганлиги аввало унинг иктидори ва эътиқоди ҳамда ўзи айтганидек, «худои таъло инояти билан берилган қобилияти» ва ўз замонасининг етуқ мударрисларидан таълим олиб, билимдон бўлиб етишганлигидан далолат беради. Чунки, масалага бир ёқлама ёндашиш хато хулосаларга олиб келишини унитмаган ҳолда Абулғозихоннинг туғилиб вояга етган давр Хоразм маънавий-маърифий ҳаётига атрофлича тўхталиб ўтишни тақазо этади. Хива хони Ҳожи Муҳаммадхон (1558-1602) ҳукмронлигининг охириги йилларида юзага келган сиёсий барқарорлик, ташки савдо, иқтисодий-хўжалик ривожига ўз навбатида маънавий муҳитнинг жонланishiга олиб келганлигини эслаб ўтиш лозим. Қолаверса, Абулғозихоннинг отаси, манбаларда «эътиқодли, тақводор ва беозор киши» сифатида таърифланган Араб Муҳаммадхон (1602 – 1621) ҳукмронлиги даврида Хива хонлигидаги сиёсий барқарорлик, қўшни давлатлар билан ўрнатилган дўстона муносабат ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлаган эди. Лекин, Абулғози ўз вақтида пайқаганидек, «хоннинг феъли кенглиги ва гуноҳкорларни афв қилгани, отамиз хоннинг бошина ва барча юрт халқининг бошина» кўргуликлар келтирган эди. Натижада ҳокимиятги интилган ички гуруҳлар кучайиб, ўзаро курашлар авж олиб кетган эди. Шунга қарамай, турли савдо-дипломатик ва интеграцион жараёнлар Хоразмдаги маданий-маънавий муҳитнинг батамом инкирозга учрашига йўл қўймаганлигини ҳам унитмаслик лозим.

Шунингдек, Эронга юборилишидан илгари Марказий Осиёнинг йирик маданият марказлари ҳисобланган Бухоро, Тошкент шаҳарларида ва туркман қабилалари орасида яшашига мажбур бўлган Абулғозихоннинг турли миллат, қабила ва уруғларнинг ҳаёти, урф-одатлари ва анъаналари, халқнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи билан шахсан танишиши унинг тарихий-илмий асарларини яратишида муҳим аҳамиятга эга бўлган эди. Ўз даврининг йирик диний ва дунёвий билимлар маркази бўлган Бухоро ва Тошкентнинг маънавий-маданий муҳити ёш Абулғози таълим-тарбиясига таъсир этган. Қолаверса, ўз даврида дунё илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган Маъмур академияси фаолият кўрсатган юртнинг тарихий илдиэлари Абулғозихондек

⁷² Кононов А.Н. Родословное дерево туркмен. – М: – Л., 1958. – С. 21.

етук шахсни дунёга келтириши табий конуният эди, десак муболага бўлмайди.

Абулғози Баҳодирхоннинг биринчи ёдгорлик асари «Шажараи тарокима» (1661 йилда ёзилган) ярим афсонавий хусусиятга эга бўлса ҳам, туркманлар тарихига оид кўпгина масалаларни ўрганишда катта аҳамиятга эга. Асар XVI – XVII асрлар тарихини текшириш ва ўрганишда муҳим тарихий манба сифатида ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган. «Шажараи тарокима» фақатгина муҳим тарихий манба бўлиб қолмасдан, қимматбаҳо адабий ёдгорлик ҳамдир.

Абулғози Баҳодирхоннинг иккинчи йирик асари 1664 йилда ёзилган «Шажараи турк»дир. Бу асарни Абулғозихон ёзиб битира олмаган эди. Унинг вафотидан сўнг ўгли Анушахоннинг топшириғи билан Урганч муллаларидан бири, ўзларининг қариндоши Маҳмуд ибн Муҳаммад Урганжий китобнинг ёзилмай қолган 21 саҳифасини, яъни 1644-1663 йиллар воқеаларини ёзиб тугаллаган. Бу ҳақда асарда шундай қайд этилган: «Маълум бўлсинким, Абулғозихон-и жаннатмакон, бу китобни тасниф қилиб ярмига етканда хаста бўлдилар, ўғилларига васият қилиб турурларким, бу китобни нотаом қилманг итмомига саъй қилинг. Ул сабабдин Абулмузаффар валмансур Анушахон мархум ва мағфурий, бу бандаи бибизиоат ва каминаи беиститоат Маҳмудий ибн мулла Муҳаммад замон Урганжий бўлғайман, бу китобни итмомига еткур, деб ҳукм қилдилар».

«Шажараи турк» Абулғози Баҳодирхон ижодигагина эмас, балки XVII аср ўзбек маданияти тарихида ҳам улкан ўрин тутган асардир.

«Шажараи турк» асари Абулғозининг ҳар томонлама етук билимдон эканлигини намойиш қилиш билан бирга уни тарихий воқеаларни образли бадиий тил билан ифода қила олувчи адиб, сўз санъаткори сифатида ҳам гавдалантиради.

«Манофез ул-инсон» рисоласи (1664 й.) Абулғозихоннинг яна бир қиррасини – ўз даврида тиббиёт илмидан ҳам яхшигина хабардор бўлган олим эканлигини кўрсатади. Шу боис Абулғозихонни Шарқ табобатини юксак даражада идрок қилувчи ҳозик табиб сифатида ҳам эътироф этиш лозим⁷³.

«Шажараи Хоразмшоҳий» асарининг муаллифи Муҳаммад Юсуф Баёний ҳам Абулғозини ўз даврининг билимдон тарихчиси ва қобилиятли шоири бўлишидан ташқари, табобат илми билан ҳам шуғулланганлигини таъкидлаб ўтган. У жанглarda орттирган жароҳатларини Ибн Сино, Абдурахмон ва Юсуф табибларнинг табобатга доир асарлари, маслаҳатларига кўра ўзи муолажа қилиб, 124 иллатга доир рисолаи ёзган⁷⁴.

Рисола тўрт қисмдан иборат бўлиб, ҳар бири тиббиётнинг бир соҳасига оид баҳс юритади. Биринчи қисмда, муаллиф оддий дорилар, иккинчи қисмда мураккаб дорилар, уларни тайёрлаш ва ишлатиш йўллари, учинчи қисмда дардларнинг келиб чиқишига сабаб бўлувчи омилар, касалликларни

⁷³ Ҳасаний М. Абулғози Баҳодирхоннинг тибга оид асари // Шарқшунослик. – 1997, № 8. – Б. 105-116.

⁷⁴ Ҳасанов Солий. Абулғози Баҳодирхон асарлари илмий-педагогик манба сифатида / Хоразм маърифати – олам кўзгуси. – Т., 1996. – Б. 216.

даволаш тартиблари ҳақида, тўртинчи қисмда эса ўзидан олдин ўтган табибларнинг фикрларини ва айни вақтда ўзининг бу борадаги мулоҳазаларини оммабоп, содда тилда баён қилган.

Юқорида келтирилган маълумотлар таҳлили Абулғози Баҳодирхоннинг серкира шахс эканлигини кўрсатади. Ёшлиқдан олган билими ва ҳаёти давомида тўплаб, ортириб борган тажрибаси унга замонасининг энг илғор кишилардан бўлиб етишиш имконини берди.

Хоразм тарихнавислик мактабига асос солган Абулғози Баҳодирхоннинг тарих фани ривожига кўшган ҳиссаси бекиёсдир.

Тарихий асарлари, жумладан, «Шажараи турк» осонликча юзага келган эмас эди. Бу ҳақда тарихчининг ўзи шундай ҳикоя қилган: «Биз тарихни мўғул ва ўзбекда, ўтган яхши подшоҳларни кенгашли фитналарни, асли ва қилғон ишларини ва айтган сўзларини барчасини бир-бир айтиб, улуғ китоб қилмоқ кўнглимизда бор эрди. Айтмайлик теб юрган вақтда хаста бўлдум, хатим узоққа тортди. Кунглумда айтдим, ўлақолсам, китоб этилмай қолур, мендек киши билотурғон йўқ. Хусусан бизнинг жамиятимизнинг Ёдгорхондин то фақиргача ёт юртни кишиси муни билмас. Ўз халқимизда ҳам билур киши йўқ, бас, мен шуни кўра борганимдин не фойда, айттим. Тақи нависанда ўлтуртирдим. Тақи Одамдин Жўжихонга келгунча ҳеч китоб юзини боқмадим, ўзимни ёдимда бор эрди, айттим. Аммо қувватим кам бўлур эрди, гоҳ ўлтуруба айтур эрдим, гоҳ ётуб».

Абулғозихон асарларида билдирилган ғоявий-назарий фикрларда муаллифнинг асарларини ёзишдан кўзлаган асл мақсади, қутиладиган муҳим натижа яққол акс этган. Жумладан, «Шажараи тароқима» асарининг дунёга келишини изоҳлар экан, муаррих: «Хоразмга туркманлар келиб жойлашгандан кўп йиллар ўтиб, туркман муллари, шайх ва беклари менинг тарихни яхши билишимни эшитиб олдимга келишди ва шундай сўзлар билан мурожаат этишди: бизда Ўғизхон ҳақида кўп ҳикоялар бор, лекин уларнинг биртаси ҳам яхши эмас, борининг хатолари кўп ва улар бир-бирига мос келмас, ҳар қайсиси ўзича. Бирта ҳаққоний ва муносиб тарих бўлса яхши бўлар эди, деб илтимосларини баён қилишди. Пайғамбар айтганидек, кимдир бир мусулмоннинг кўнглини шод қилса, унга худонинг хизматини қилганга бериладиган мукофотдан ортиқ мукофот берилади. Шундай экан, менинг сўзларимдан ўзлари билмаганларини билиб оладиган неча минг кишининг кўнгиллари шод бўлади. Умид қиламанки, гуноҳларим учун бериладиган жазодан кўра ушбу қилган савоб ишим – ёзган китобим учун бериладиган мукофот ортиқ бўлади»⁷⁵.

Кўришиб турибдики, бир халқнинг тарихий билимини оширишга хизмат қилиши унинг асосий ғояси бўлган.

Абулғозихон табобатга бағишланган «Манофъ ул-инсон» рисоласи (1664 й.) нинг яратилишини ҳам шундай изоҳлаган: «Китобларни назарга келтириб эрдик, мақсади гоҳо топилур эрди, гоҳо топилмас эрди, улкун топилур эрди, ҳозир машаққат билан ўртага келур. Шул сабабдин, иллатга илож қилмоқ

⁷⁵ Кононов А.Н. Родословное дерево туркмен ... – С. 36.

учун, мўътабар китоблардин хохлаб жам қилиб. Ондин сўнг иллатларни баён қилдим».

Ҳақиқатан ҳам, Абулғози айтганидек, бу даврда тиббиётга доир қатор араб ва форс тилидаги асарлар мавжуд бўлсада, аммо, уларни топиш, соф туркий тилда ўқиб фойдаланиш айниқса меҳнаткаш омма учун амалга ошириб бўлмайдиган бир орзу эди. Шунинг учун ҳам Абулғозихон бу соҳада ҳам қалам тебратиб, рисоласини халққа тушунарли содда ва жонли тилда ёзган. Рисола унда халқ таъбаотида қўлланилган 700 дан ортиқ доридармонлар ҳақида батафсил маълумот бериб ўтилганлиги билан амалий аҳамиятга эга бўлса, Хоразмда таъбаот илмининг ўрта асрлардаги ҳолати ва тарихини ўрганишдаги ўрни билан тарихий жиҳатдан эътиборга лойиқдир.

Шу ўринда икки муҳим тамойилни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозимки, биринчиси, кенг халқ оммасига содда, оддий тилда ўз тарихини етказиш орқали халқнинг тарихий хотирасини шакллантириш ва ривожлантириш, ўзликни англаш ва бу орқали тарихий тафаккурни мустаҳкамлаш эди. Иккинчидан, илгари ёзилган асарлардан фарқли ўлароқ тарихий асарларини соф туркий тилда ёзишга қарор қилган Абулғозихон замонасининг етук олим ва тажрибали давлат арбоби сифатида туркий тил ривожига муносиб хисса қўшган.

Абулғозихоннинг ўз асарларида билдирган фикрларини таҳлил қилиш жараёнида унинг назарий-услубий ёндашувини кузатиш ва тарихий тадқиқот учун тегишли хулосаларни чиқариш мумкин.

Тарихий тадқиқот учун муҳим бўлган қиёсий таққослаш услуби ҳаққонийлик мезонининг асосий кўрсаткичи ҳисобланади. Абулғози Баҳодирхон ижодида бунинг ёрқин ифодасини кўриш мумкин. У ўз замонасининг ўткир билимли тарихчиси сифатида тарихий асарларини ёзишда бошқа тарихчилар каби ўзига қадар яратилган бой маданий меросни жуда чуқур ва атрофлича ўрганган ва ундан фойдаланган. Хусусан, «Шажараи турк»ни ёзишга киришар экан, у қўл остида ўн саккизта форсий ва туркий тилларда ёзилган манбалар борлигини қайд этган: «Эрон бирлан Туронда ўтган Чингизхон ўғлонларининг отларина айтилган тарихлардин ушбу замон фақирнинг олдинда ўн саккиз мужаллад ҳозир турар эрди»⁷⁶.

Буларнинг орасида тарихчи Фазлуллоҳ Рашидиддиннинг (1247-1318) «Жомеъ-ул-таворих» («Тарихлар йиғиндиси»), Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Мирхонднинг «Равзат ус-сафо», Бобурнинг «Бобурнома», Ҳофиз Тиниш Бухорийнинг «Абдуллонома», Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома», Муҳаммад Солихнинг «Шайбонийнома» асарлари, Хондамир, Зайниддин Восифий, Абдураззоқ Самарқандий, Жувайний, ибн Арабшоҳ каби муаррихларнинг китоблари бўлган.

Албатта, ўзидан олдин ўтган тарихчиларнинг асарларидан кенг фойдаланган Абулғозихон Шарқ тарихнавислигининг мавжуд анъанавий услубини четлаб ўтмаган. Унинг асарлари ҳам Рашидиддин, Шарофиддин Али Яздий асарларида бўлгани каби ҳамд ва наёт билан бошланган. Шу

⁷⁶ Абулғозий. Шажараи турк ... – Б. 11.

жихатдан Абулғозихон ижодида ўзига хослик билан бирга анъанавийликнинг сақлаб қолинганлигини кўриш мумкин. Ўз навбатида бу жихат кейинги давр тарихчиларига ҳам ворисийлик асосида ўтган.

Шунингек, Абулғозихон асарларида бугунги кун тарихий тадқиқотларида эътибор берилганидек, баён этишнинг мураккаб, академик усулидан қочиш масаласини кўриш мумкин. Тарихчининг ўзи қайд этганидек, «равшан бўлсин деб, асарларимни туркийда айтдим, туркийни ҳам андоқ айтибманки, беш яшар ўғлон тушинур».

Услубидан ташқари муаррих асарларининг кенг халқ орасида оммалашиши, аҳолининг барча қатламига тушинарли бўлиши нуктаи назаридан уларнинг тилига ҳам катта эътибор берган ва бу нарса Абулғозихон асарлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланади. Бу ҳақда муаллиф шундай деган: «Барча билингким, биздан бурун туркий тарих айтқонлар арабий луғатларни қўшиб турурлар, ва форсийни ҳам қўшурлар, туркийни ҳам саяж қилурлар. Биз мунарларнинг ҳеч қайсисин қилмадик, анинг учунким бу китобни ўқувчи ва тинглаувчи албатта турк бўлғусидир: бас туркларга туркона айтмоқ керакки, то уларнинг барчаси фаҳм қилгайлар».

«Шажараи турк» киммати ҳақида фикр билдирган Қ. Муниров ҳам асар тилига алоҳида эътибор берган эди: «асарнинг киммати шундаки, аввало унинг аввалги қисмларида келтирилган маълумотлар бошқа тарихий асарда берилган бўлсада, улар форс ёки араб тилида ёзилган асарлар эди. Абулғозий уларни ўрганиб, ўша қисмини ўзбек тилида баён этган».

Объективлик – тарихшуносликнинг муҳим тамойили бўлиб, Абулғозихон бу масалага ҳам алоҳида тўхталиб ўтган. Тарихий воқеликни ёритишда бир ёқламалikka йўл қўймаслик ҳар қандай тадқиқотнинг кимматини янада оширади. Бу тамойил Абулғозихонда тарафқашлик қилмай воқеаларни баён этиш, деб аталган. Хусусан, у ўз асарини тарафқашлик қилмай, воқеаларни қандай бўлса, шундай келтирилганлигини уқтириб ўтган.

Шунингдек, Абулғозихоннинг тарихий-илмий меросида хронологик изчиллик тамойилига риоя қилинганлигини кузатиш мумкин. Бу ҳолат тарихий асарлари, жумладан «Шажараи турк»да бобларнинг номланишини белгилаб берган воқеалар баёнининг хронологик кетма кетлигида акс этган. Хусусан, Аввалги боб Одамдин то мўғул хониғача; иккинчи боб мўғул хонидин Чингизхонғача; учинчи боб Чингизхоннинг туққонидин ўлғониғача, тўртинчи боб Чингизхоннинг учинчи ўғли Угадайкооннинг ва анинг авлодининг ва Чингизхоннинг ўғлонларини наслидин ҳар ким мўғул юртинда подшоҳлик қилган бўлса, анинг зикри; бешинчи боб Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхоннинг авлодидин Мовароуннаҳр ва Қошғар юртинда подшоҳлик қилганларнинг зикри; олтинчи боб Чингизхоннинг кичик ўғли Тўлуйхоннинг авлодидин Эрон мамлакатинда ҳукумат қилганларининг зикри; еттинчи боб Чингизхоннинг улуғ ўғли Жужихоннинг авлодидин Дашти қипчоқда подшоҳлик қилгонларнинг зикри; саккизинчи боб Жўжихоннинг ўғли Шайбонийхоннинг авлодидин Мовароуннаҳр ва Қрим, Қозоқ ва Мовароуннаҳрда подшоҳлик қилгонларнинг зикри ва тақи

Жўжихоннинг ўн учламчи ўгли Тўғрай Темурнинг наслидан Қрим ва Қозок, Мовароуннаҳрда подшоҳлик қилгонларнинг зикри; тўққизинчи боб такки Шайбонийхон авлодидин, Хоразм мамлакатинда подшоҳлик қилгонларининг зикри» деб номланган.

Кўриниб турибдики, Абулғози Баҳодирхон XVII аср Хоразмда юкори тарихий, адабий, илмий мухитни яратган, мамлакат маданий-маънавий ҳаёти тараққиётига улкан ҳисса қўшган олим ва маърифатпарвар давлат арбоби эди. Шунингдек, у Хива хонлиги тарихшунослик мактабига асос солган етук тарихнависдир.

Таҳлил қилинган маълумотлар Абулғозихон тарихий-илмий меросида тарихшуносликнинг бир қатор жихатлари, қуйидаги назарий-услубий ёндашувларнинг акс этганлигини кўрсатади:

- қиёсий, мантиқий таҳлил;
- хронологик изчиллик;
- объективлик (бир ёқламаликка йўл қўймаслик);
- анъанавийликнинг сақланиши;
- баён этишининг содда усули;
- асарларнинг кенг халқ оmmasига мўлжалланганлиги (содда ва соф туркий тилда ёзилганлиги);

• тарихий хотира, ўзликни англаш ва тарихий тафаккурни шакллантириш ҳамда ривожлантиришга қаратилганлиги;

Хулоса қилиб айтганда, «Абулғозининг асарлари шунинг учун ҳам муҳимки, мазкур муаллифдан илгари бундай асарлар яратилмаган эди, шунингдек улар вужудга келган ва кейинги XVIII – XIX асрлар учун ҳам характерли бўлиб келаверган Хива – туркман муносабатларини ва туркманларнинг Бухоро ва Эрон билан XVIII асрдаги ўзаро алоқаларини тушиниш учун жуда бой материал беради»⁷⁷. Ҳақиқатан ҳам Абулғозихон фақат биргина миллат чегарасида қолиб кетмай, Ўрта Осиё халқларининг, деярли Шарқ халқлари тарихининг улкан билимдони сифатида ҳам ном қозонган.

2§ Абулғози Баҳодирхон тарихий-илмий меросининг ўрганилиши

Абулғози Баҳодирхон шахси ва унинг тарихий-илмий мероси ўзининг аҳамияти ҳамда Марказий Осиё тарихини ўрганишдаги ўрнига кўра ҳар доим тадқиқот объекти бўлиб келган. Ҳатто, XVIII асрдаёқ хорижий тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига тортган.

Мавжуд маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, олиб борилган ишлар масаланинг оддий тавсифидан тортиб, кенг қамровли махсус тадқиқотларгача ўз ичига олади. Шу жихатдан уларни бир неча йўналишларга ажратиш кўрсатиш мумкин:

---

⁷⁷ Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том 2. – М.-Л. 1938. – С. 30.

- Абулғози Баҳодирхон тарихий асарларининг таржимаси ва танқидий матнининг нашр этилиши;
- «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» асарларининг илмий тавсифи;
- Абулғозихон асарлари муҳим тарихий ва бадий-дидактик манба сифатида;
- Абулғозихоннинг тарихдаги ўрни ва тарихий меросини ўрганишга қаратилган махсус тадқиқотлар.

Абулғозихоннинг асарлари яратилишига кўра туркий халқларнинг тарихий билимларини оширишга қаратилган бўлсада, XVIII аср бошларидаёқ жаҳон илмий жамоатчилигининг диққатини тортган эди. Жумладан, «Шажараи турк» 1726 йилда француз тилида, 1770 йилда эса рус тилида чоп этилди. Асар 1780 йилда немис ва инглиз тилларига таржима қилиниб, нашр этилди.

«Шажараи турк»нинг Қозондаги Румянцев нашри (1825), Саблуков нашри (1854), Демезон нашри (1871), «Шажараи тарокима»нинг 1898 ва 1906 йилларда бир неча мартаба нашр этилиши бу асарга бўлган қизиқишни кўрсатади.

«Шажараи тарокима» 1893 йилда А.Г. Туманский томонидан рус тилига таржима қилинган эди. 1958 йилда эса, бу асарнинг тўлиқ таржимаси ва танқидий матни А.Н. Кононов томонидан нашр этилди.

Кўплаб араб, форс ва туркий тилдаги ўрта аср манбаларининг айрим қисмларини таржима қилиб нашр этган муаллифлар Абулғозихон асарларини мазкур тўпلامга киритишга хожат қолмаганлигини ҳам уларнинг айнан рус, француз ва бошқа чет тилларига таржима қилинганлиги билан изоҳлаган⁷⁸.

Шунга қарамай, мустақиллик йилларидагина кенг жамоатчилик асарнинг ўзбек тилидаги нашри билан танишиш имконига эга бўлди. Албатта ушбу нашр асардан фойдаланиш имконини янада кенгайтирди⁷⁹.

Амалга оширилган таржималар ва нашрлардан кўриниб турибдики, Абулғозихоннинг тарихий асарлари ўз давридаёқ кенг жамоатчилик эътиборини тортган ва муносиб баҳосини олган. Шу ўринда уларга бўлган қизиқиш сабаблари таҳлил қилиб кўрилса, буни европайликларнинг Шарқ мамлакатлари ва халқлари тўғрисидаги етарли бўлмаган билими ва тасавурларини бойитиш билан боғлиқ эканлигини қайд этиш мумкин.

Хорижий сайёҳларнинг «сирли Осиё ўлкалари»га уюштирган саёҳатлари, катта қийинчилик ва ноқулайликлар келтирган машаққатли сафар тафсилотларининг нашр этилиши ҳам айнан XVIII асрдан эътиборан кўпайиб борган эди. Албатта, тили, дини, урф-одат ва кадриятлари ҳақида тўла тасаввурга эга бўлмаган юртларга ташриф буюрган хорижий сайёҳлар ҳар доим ҳам ўз мақсадларига эриша олмаган. Мавжуд қийинчиликлар эса, керакли маълумотларнинг тўлалигича «Сафарнома»ларда акс этишига тўққинлик қилган.

⁷⁸ Иванов П.П., Боровков А.К. несколько общих замечаний об источниках по истории туркмен XVI – XIX вв. // Материалы по истории туркмен и Туркмени. Том 2. – М.-Л. 1938. – С. 30.

⁷⁹ Абулғозий. Шажараи турк / Нашрга тайёрловчилар К. Муниров, Қ. Маҳмудов. – Т., 1992. – 189 б.

Европаликлар қизиқишларини тўла қониқтириши мумкин бўлган ва туркий халқлар тарихи, урф-одати, маданияти ҳақида батафсил маълумот беришувчи «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» асарлари шунинг учун ҳам алоҳида аҳамият касб этган эди.

Шарқ кўлёмалар каталогига берилган тавсифни Абулғозихон тарихий асарларини тадқиқ қилишнинг яна бир йўналиши сифатида қайд этиш мумкин. Чунки, унда асарлар кодикологик жиҳатдан тавсифланган бўлиб, улар ҳақидаги умумий ва асосий маълумотлар ўз ифодасини топган⁸⁰.

Кўплаб кўлёмалар манбалар сингари «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» асарларининг мазмуни, ўзига хос манбашунослик ва тарихшунослик таҳлилини амалга оширишда академик Б. Аҳмедовнинг хизмати каттадир⁸¹.

Ўз навбатида XIX – XX асрларда олиб борилган илмий тадқиқотлар ва билдирилган фикрлар Абулғозихон асарларининг қимматини янада кенгрок очишга хизмат қилди.

«Шажараи турк»нинг рус тилидаги таржимаси Россия олий ўқув юртларида шарқ халқлари тарихи ва тилини ўқитишда кенг фойдаланилган. Хусусан, Қозон Давлат университетининг профессори И.Н. Березин туркий халқлар тарихини ўқитишда Абулғозихон асарларига таянганлигини, яъни «Турк хрестоматияси» номли китоби ва талабаларга ўқиган лекцияларида «Шажараи турк» таянч манбаи бўлиб хизмат қилганлигани алоҳида таъкидлаб ўтган.

Венгрия Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси, машҳур шарқшунос олим Арминий Вамбери ўзининг Шарққа қилган саёҳати давомида «Шажараи турк» китоби билан танишган. Китобдан кучли таъсурот олган олим асарга юқори баҳо бериб, «Абулғози Баҳодирхоннинг кўпгина ишлари Бобурни хотирга туширади. Жаҳон «Шажараи турк» номли асари учун ундан миннатдордир», деб қайд этган эди.

Хоразмлик тарихчилар, шу жумладан Абулғозихон асарларининг етарли даражада ўрганилмаганлиги ва илмий муомалага тортилмаганлиги муаммосини ўз вақтида қўтариб чиққан В.В. Бартольд ўз тадқиқотларида улардан кенг фойдаланган.

Олим ўз тадқиқотларининг манбавий асосини ташкил этган Абулғозихон асарларига баҳо берар экан, шундай деб ёзган: «Ҳар ҳолда XVII аср тарихчиси Абулғозихоннинг, шунингдек XIX аср тарихчилари Мунис ва Огахийларнинг Амударё ва ундан чиқарилган каналлар ҳақида берган маълумотлари бошқа тарихчиларнинг суғориш ишлари буйича берган маълумотларига қараганда анча бойдир»⁸². Олим нафақат суғориш тизими, балки жуда кенг миқёсдаги масалаларни тадқиқ этишда Абулғозихон асарларига мурожаат этган эди.

⁸⁰ Семенов А.А. Собрание Восточных рукописей. Т. I. Т. 1952. – С. 72; Собрание Восточных Рукописей АН УзР. История / Составители: Д.Ю. Юсупова, Р.Г. Джалилова. – Т., 1998. – С. 262-265.

⁸¹ Ахмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI – XVIII вв. – Т., 1985; Ўша муаллиф. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т., 1991.

⁸² Бартольд В.В.К истории орошения Туркестана. – СПб, 1914. – С. 34.

Ундан ташкари Абулғозихон фаолияти ва унинг асарларига С.А. Толстов «Қадимги Хоразм маданиятини излаб», Я. Ғуломов «Хоразмнинг суғорилиш тарихи», Б.В. Лунин «Ўрта Осиё тарихидан очерклар», Қ. Муниров «Мунис, Огахий ва Баёнийнинг тарихий асарлари», «Хоразмда тарихнавислик», Б. Ахмедов «Кўчманчи ўзбеклар» каби асарларида юқори баҳо беришган.

Я. Ғуломов ўз тадқиқотига асос бўлган Абулғозихоннинг «Шажараи турк» асарига алоҳида тўхталиб ўтган, ўзига хос манбашунослик таҳлилини берган. Олимнинг қайд этишича, мазкур тадқиқот жараёнида «Шажараи турк» кўлэмасининг давлат ва шахсий кутубхоналардаги турли нусхаларини таққослашга тўғри келган*. Илгариги таржима ва матнлардаги турли фарқлар ҳамда нуқсонларни аниқлаган Я. Ғуломов ушбу қимматли манбанинг яратилишига доир муҳим жиҳатларни очиб беришга муваффақ бўлганлигини, жумладан асарнинг Анушахон томонидан эмас, унинг буйруғи билан Маҳмуд ибн Муҳаммад Замон Урганжий томонидан охирига етказилганлигини алоҳида кўрсатиб ўтган.

Олим «Шажараи турк»нинг №217 рақамли нусхасини Демезон таржимаси билан солиштириб, «асарнинг деярли ярми (умумий 334 бетдан 162 бети) Абулғозихонга тегишли эмас. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, асарнинг энг қимматли ва энг асосий қисми (1-30; 177-319 бетлар) айнан Абулғозихон томонидан ёзилган», деган хулосани берган. Таъкидлаш жоизки, «Хоразмнинг суғорилиши тарихи» Абулғозихон асарлари тарихнинг деярли барча масалаларини тадқиқ қилишда муҳим манба бўлиб хизмат қилиши мумкинлигини исботлаб берган йирик асардир.

Абулғозихоннинг ташаббускорлигига алоҳида баҳо берган Я. Ғуломов «Гарчи тарихда Абулғози номига қўйилган канални учратмасакда, Хивани эгаллаган ва Жанубий Хоразмни обод қилишда катта ташаббус кўрсатган Абулғози тарихда қолади» деганда ҳақ эди.

«Ўзбекистон тарихи», «Туркманистон тарихи» ва «Тожикистон тарихи» асарларининг биринчи томларидаги материаллар ва муаллифлар жамоасининг Абулғозихон асарлари хусусидаги мулоҳазалари бу асарларнинг кенг миқёсдаги тадқиқотларга асосий таянч манба бўлганлигини кўрсатади.

«Шажараи турк»нинг муаллиф даврига яқин бўлган ва бевосита унинг ўзи эшитиш ва қўриш имконига эга бўлган XVI – XVII асрга доир материаллари, яъни «Шайбонийхон авлодидин, Хоразм мамлакатинда подшоҳлик қилгонларининг зикри», деб номланган 9-боби сўнгги ўрта асрлар тарихи билан шуғулланувчи тадқиқотчилар учун алоҳида аҳамият касб этади.

Асарнинг жуда кенг мазмундаги маълумотларни ўзида акс эттирганлигини шундан ҳам кўриш мумкинки, ўзбек давлатчилиги

---

* ФА Асосий кутубхонасида асарнинг иккита нусхаси №217 ва 47 сақланган бўлиб, улар ЎзР ФА ШИ фондига топширилганлиги олим томонидан қайд этилган.

тарихининг турли масалалари билан шуғулланган тадқиқотчилар унга бевосита муурожаат этишган⁸³.

Абулғози Баходирхон асарлари узоқ йиллар мобайнида кўплаб тарихий тадқиқотларга асосий манба бўлиб хизмат қилиб келиши билан бирга ХХ асрнинг дастлабки йилларидан бошлаб тилшунос олимларни ҳам эътиборини тортган эди.

Бир қанча йирик туркшунос олимлар ўзбек адабий тили тарихига бағишланган илмий-назарий ишларида Абулғози асарларидан унумли фойдаланганлар.

Унинг асарларини ўрганиш, айникса, иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда авж олган.

1957 йил Тошкентда ўтказилган Бутуниттифок шаркшуносларининг биринчи илмий-назарий конференциясида «Хивалик Абулғозихон асарлари ўзбек адабиёти ва тилининг ёдгорлиги сифатида» деган мавзуда маъруза қилинди. Маърузада Абулғозихон адабий меросини тўплаш, системалаштириш ва улар устида ҳар томонлама, чуқур илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш, филологларнинг энг муҳим ва масъулиятли вазифалари сирасига кириши алоҳида таъкидлаб ўтилди⁸⁴.

А.М. Шчербакнинг «Ўғузнома ва муҳаббатнома» номли китобида (М., 1959) «Шажараи турк» асарига ҳам анчагина ўрин ажратилган. Бу икки асар таққосланиб, тегишли илмий-назарий хулосалар чиқарилган. Хусусан, Ўғузхоннинг афсонавий тарихини ёритувчи кулёзмаларнинг турли хил вариантларини бир-бирига қиёслаган олим, унинг энг кўп тарқалгани аҳамиятлиси ва ҳақиқийси Абулғозининг «Шажараи турк»да келтирилган вариантдир, деган хулосага келган. У уйғур варианты билан «Шажараи турк»даги айрим деталларни, яъни ёй ва олтин ўқларни қўллаш ўринларини қиёслаш орқали ҳам Абулғозининг қўлида бизгача етиб келмаган «Ўғузнома»нинг қадимийроқ нусхаси бўлган, деб ҳукм чиқарган.

Баъзи бир тарихчиларнинг Абулғозихон Ўғузхон ҳақидаги далилларни Рашидиддиннинг «Жомъе-ат-таворих» асаридан олган деган бир томонлама фикрларига қарши чиқиб, олим «Умуман, Абулғозининг қўлида Ўғуз ҳақида бизгача етиб келмаган ишончли, қадимий нусханинг бўлиши ҳақиқатдир. Рашидиддиннинг «Жомъе-ат-таворих»идан ўзлаштирилган бир қанча фактларни Абулғози Эронда бўлган вақтида бошқа форс ёзувчиларининг тарихий хроникаларидан ҳам ўқиб ўрганган. Ризо Нурнинг «Абулғози Ўғуз ҳақидаги афсонани бутунча Рашидиддиндан ўзлаштирган» деган даъвоси асосли эмас», деб ёзган⁸⁵.

⁸³ Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодализмнинг ер эгаллиги ва давлат тузилиши - Т., 1959; Худойназаров Х. Шажараи турк ва унинг ўрганилиши. - Т., 1993; Агзамова Г. Сўнги ўрта асрлар ўрта Осиё шаҳарларида хунармандчилик ва савдо. - Т., 2000. - 52 б.; ўша муаллиф. XVI - XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари ва шаҳарлар ҳаёти. Тарих фанлари доктори ... дис. - Т., 2000. - 348-баража; Аллаева Н. Хива хонлиги этник тарихининг айрим манбаларда акс этиши // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. IV Республика илмий-амалий конференция материаллари. - Тошкент-Наманган, 2007. - Б. 90-96; Аллаева Н. XVI - XVIII асрларда Хива хонлиги ва Эрон ўртасидаги ўзаро алоқалар: Тарих фанлари номзоди ... дис. - Т., 2007.

⁸⁴ Худойназаров Х. Шажараи турк ва унинг ўрганилиши ... - Б. 9.

⁸⁵ Худойназаров Х. Шажараи турк ва унинг ўрганилиши ... - Б. 10.

«Шажараи тарокима»нинг танқидий матни ва рус тилидаги таржимасини нашр қилган А.Н. Кононов томонидан асар сўз бошида унинг ўрганилиш тарихи ва ўзбек тили тарихида тутган ўрнининг очиб берилиши ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Олимнинг қайд этишича, «Абулғозихон асарларининг тили билан бевосита шуғулланиш ва тил материалларини системага солиш шуни кўрсатадики, асар тили содда енгил. Бу соддалик – лексик, морфологик, синтактик тузилиши жиҳатдан текстда, яъни асарнинг жонли хужайрасида ўзгача таъсурот қолдиради».

Ҳақиқатан ҳам, М. Юнусов таъкидлаганидек, «Реалистик тенденция кучли бўлган «Бобурнома» ва «Шажараи турк» каби мемуарларнинг майдонга келиши ўзбек бадий прозасини янги босқичга кўтарди. Бобур ва Абулғозихон ўзбек адабий тилини халққа яқинлаштиришда, силлиқлашда катта хизмат қилдилар»⁸⁶

«Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» асарлари турли даврда қатор тилшунос олимларнинг тадқиқотларига таянч манба бўлиб хизмат қилган эди.⁸⁷

Абулғози Баҳодирхон ҳам ўзбек, ҳам форс-тожик тилларида ижод этган, бир қатор маснавий, ғазал ва рубоийлар ёзиб қолдирган шоир сифатида ҳам тадқиқотчилар эътиборини тортган.

Хусусан, тадқиқотчилар томонидан қайд этилганидек, «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» асарларида олгита шеър мавжуд бўлиб, 30 мисрани ташкил этган шеърларнинг тўрттаси ўзбек тилида ва иккитаси форс-тожик тилида ёзилган⁸⁸.

Тиббиётга оид «Манофъ-ул-инсон» рисоласида ҳам Абулғозихон форс тилида инсонларнинг саломатлигига доир йигирма мисра шеър ёзган. Шундай қилиб, Абулғозининг бизгача маълум бўлган лирик шеърлари саккизта бўлиб, саксон мисрани ташкил этади. Унинг шеърларидан девон тузилганлиги ҳақида баъзи маълумотлар бор бўлса-да, лекин бу шеърлар бизгача етиб келмаган ёки ҳозиргача топилмаган.

Юқорида қайд этилганидек, Абулғозихон шахси ва унинг илмий меросини ўрганишга бағишланган махсус тадқиқотлар ҳам мавжуд.

Бу тадқиқотлар тарих, филология, педагогика каби йўналишларда амалга оширилган кенг қамровли ишлар бўлиб, масаланинг ёритилишида алоҳида аҳамиятга эга.

А.И. Абражеев 1944 йилда «Абулғози Баҳодирхон «Шажараи турк» асарининг адабий аҳамияти» мавзuida номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. У ўз тадқиқотида биринчи бўлиб «Шажараи турк»нинг адабий аҳамиятини ўрганишга киришган эди, асарнинг қурилиши, унга киритилган қўшимча эпизодлар, иштирок этувчилар таърифи, воқеалар тасвиридаги

⁸⁶ Юнусов М. Барҳаёт анъаналар. Т., 1969. – Б. 60.

⁸⁷ Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. II том. Т., 1945; Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи, 2- китоб, Т., 1964; М. Юнусовнинг «XIX аср шоири Комил Хоразмий ижодиёти» мавзудаги номзодлик диссертацияси, В.А. Абдуллаевнинг «XVII – XVIII асрларда Хоразм ўзбек адабиёти» мавзудаги докторлик диссертацияси ва Х. Кўруғлининг 1969 йилда Москвада «Ўғузларнинг қаҳрамонлик эпоси» деган мавзуда ёқлаган докторлик диссертацияларида ҳам Абулғозихон шахси ва унинг бадий-илмий меросига алоҳида ўрин ажратилган.

⁸⁸ Худойназоров Х. Абулғози Баҳодирхон тарихчи ва адиб. – Т. 1994. – Б. 46-52.

бадийлик, тил ва услуби ҳамда шеърларнинг бадий кимматини ёритишга интилган.

Абулғози Баҳодирхон фаолияти ва тарихий меросининг К. Юсупов томонидан алоҳида илмий тадқиқот объекти қилиб олинганлиги ва тадқиқотчининг 1950 йилда «XVII асрнинг биринчи ярмида Хива хонлиги ва Абулғози» мавзуида номзодлик ишини ҳимоя қилганлиги Абулғози шахсини ўрганишга катта ҳисса бўлиб қўшилган эди. Лекин, ушбу иш ҳимояси Россия Фанлар Академияси илмий кенгашида амалга оширилганлиги, қолаверса орадан анча вақт ўтганлиги туфайли бугунги кунда К. Юсуповнинг диссертацияси ҳам, ишнинг автореферати ҳам Ўзбекистон Республикаси кутубхона фондларида мавжуд эмас. Шу жиҳатдан, бугунги кун ёш тадқиқотчилари ва умуман масалага қизиқувчилар бу иш билан танишиш имконига эга эмаслар.

Таниқли туркшунос олим С.И. Иванов Абулғозихоннинг «Шажараи турк» асари буйича кўп йиллар давомида тадқиқот иши олиб бориб, самарали меҳнатининг маҳсули сифатида «Абулғозихоннинг «Шажараи турк» асари («Родословное древо тюрок» Абулғазихана») номи монографиясини нашр этди (1969). Унда асар тилининг грамматик тузилиши тилшунослик фанининг замонавий ютуқларини ҳисобга олган ҳолда янгича методологик ёндашув асосида таҳлил қилиб берилди. Олимнинг янги илмий хулосалари 1970 йилда «Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» асарида феъл ва исм» мавзуида ёқлаган докторлик диссертациясида ўз ифодасини топди.

Х. Худойназаровнинг Абулғозихон бадий ва тарихий-илмий меросини ўрганишдаги ўрнини алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим⁸⁹. У ўз олдига қўйган мақсадни шундай ифодалаган: «ўзлимизни англаш, миллий кадриятларимиз тикланаётган бугунги кунда Абулғозининг тарихий-бадий асарларини адабий ёдгорлик сифатида ва унинг ўзбек адабиёти тарихида, шу жумладан адабиётнинг наср жанрида тугган ўрнини ёритиш вазифасини қўйдик, Абулғозининг адиб сифатидаги санъаткорлик маҳоратини ўрганиш ва ёритишда «Шажараи турк» асарини бош объект қилиб олдик».

Х. Худойназаров «Шажараи турк»да тарихий воқеалар тасвири ва унинг бадий хусусиятларига алоҳида эътибор қаратар экан, Абулғози Баҳодирхон ўтмишдошлари аъъанасини давом эттириб, улардан илҳомланиб, тарихий воқеаларни баён қилишда улар каби ҳикоя ва ривоятларга мурожаат этганлигини таъкидлайди. Айниқса, олимнинг асардаги этнографик маълумотларга алоҳида эътибор қаратганлиги тадқиқотнинг илмий-амалий аҳамиятини янада оширган.

«Шажараи турк»нинг филологик аҳамиятини очиб беришга ҳаракат қилган С. Ҳасанов асарда кўплаб ибора ва ҳикматли сўзлар ишлатилганлиги ва улар асарнинг бадий ва маърифий-илмий кимматини оширганлигини таъкидлаган. Жумладан, «ул вақтда ажал келиб, яқосиндин тутиб, ота-онасининг қатига олиб кетди» (жонлантириш), «юлдуздай бўлуб қаравуллар» (ўхшатиш), «ул халқни кўруб, димоғидин дудлар чиқиб буюрди» (муболага),

⁸⁹ Худойназаров Х. Абулғози Баҳодирхон тарихчи ва адиб. – Т. 1994; Худойназаров Х. Шажараи турк ва унинг ўрганилиши. – Т., 1993.

«хоннинг тошдай қаттиқ кўнгли мумдай юмшоқ бўлди» (сифатдош), «хар оёғим ўн ботмон бўлди» деган мисоллар келтириб ўтилган⁹⁰.

«Шажараи турк»нинг хислатлари ғоят кўплигини таъкидлаган С. Хасанов асарнинг илмий-педагогик аҳамияти ҳақида сўз юритган. Хусусан, унинг келтиришича, Абулғозихон ўз асарларида одоб-ахлоққа оид маърифий-дидактик ғояларни илгари сурган. У жамиятдаги кишиларни икки гуруҳга ажратган: бир томонда яхши, одобли, камтар, илмни севувчи кишилар, иккинчи томонда эса худбин, ахлоқий бузуқ, бойликка хирс қўйган, “ўз бошина ва юрт бошина жафо келтирган” амалпараст кишилар.

Кўриб ўтилган маълумотлар таҳлили тарихда ўзининг ноёб қобилияти, тарихчилик иқтидори, давлат юритишдаги маҳорати билан муносиб ўрин эгаллаган Абулғози Баҳодирхоннинг тилшунослик ва адабиётшунослик ҳамда педагогика соҳасига ҳам беқиёс ҳисса қўшган олим эканлигини очиб беради.

Унинг бадиий-илмий мероси бугунги кунга қадар кўплаб филологик тадқиқотларнинг объекти бўлиб келганлиги билан бирга уларга манбавий асос бўлиб хизмат қилган.

Амалга оширилган тилшунослик ва адабиётшунослик тадқиқот-ларида Абулғозихон асарларининг баён усули, бадиий тасвир усуллари, асар тили, характери каби муҳим филологик жиҳатлари очиб берилган.

Кўриниб турибдики, тарихшуносликда бўлгани сингари тилшуносликда ҳам Абулғозихон асарларини хар томонлама ўрганишга эътибор қаратилган.

3§ Хоразмда тарихнависликнинг тараққий этиши. Мунис, Огаҳий ва Баёний асарларининг Марказий Осиё тарихини ўрганишдаги аҳамияти

Абулғозихон ўзининг тарихий асарлари билан Хоразм тарихчилик мактабига асос солган эди.

Унинг бошлаган иши кейинги давр тарихчилари томонидан давом эттирилиб, XIX – XX аср бошларида янги ютуқлар қўлга киритилди.

Лекин, Абулғозихондан кейинги бир асрдан кўпроқ давр Хоразмда ҳукм сурган нотинчлик ва сиёсий беқарорлик ҳаётнинг барча соҳаларига салбий таъсир кўрсатган эди.

XVIII аср 70-йилларида узоқ давом этган ўзаро урушлардан сўнг сиёсий майдонга кўнғирот уруғининг ёш, ҳаракатчан вакили Муҳаммад Амин инокнинг келиши хонлик ҳаётида янги сифат ўзгаришларини келтириб чиқарди. Ташки ҳужумларга барҳам бериш ва марказий ҳокимиятни мустақамлашга қаратилган тадбирлар ўз навбатида хонлик маданий-маънавий ҳаётининг ривожини учун қулай шароит яратди.

XVIII асрда Хоразмда Нодир, Вафойи, Равнак, Андалиб, Роқим, Нишотий, Умар Боқий, Муҳаммад Хокисор, Киромий каби ажойиб шоирларнинг яшаб, ижод қилиши бир томондан вужудга келган илмий-адабий муҳитнинг ҳолати ҳақида тасаввур берса, иккинчи томондан Хоразмнинг анъанавий маърифий

⁹⁰ Хасанов Солий. Абулғози Баҳодирхон асарлари ... – Б. 204.

илдизлари тарихнинг барча босқичларида маънавий тараққиётнинг муҳим омили бўлиб қолишдан далолат беради.

XVIII аср охиригача – XIX ва XX асрнинг бошларини ўз ичига олган давр Хоразм тарихнавислигида алоҳида ўринни эгаллайди. Айнан шу даврда тарих илми ўзининг янги кўтарилиш босқичига ўтган бўлиб, бунинг асосий кўрсаткичлари сифатида қуйидагиларни қайд этиш мумкин:

- кўрсатилган қисқа давр ичида уч нафар забардаст тарихнавис етишиб чиқди ва саккизта йирик тарихий асар яратилди;

- ҳаттогликнинг ривожланиши қўлёзма асарларнинг кўпайишига имкон яратди. Мунис томонидан «Саводи таълим»нинг яратилиши хуснихат назариясини илмий жиҳатдан бойитди;

- дастлабки матбаъларнинг очилиши билан Хоразмда кўплаб тарихий асарларнинг тошбосма нусхалари вужудга келди;

- Хоразмда таржимонлик фаолиятининг ривожланиши муҳим ҳодиса бўлиб, йигирмадан ортиқ форс тилидаги тарихий асарлар туркий тилга таржима қилиниб, халққа етказилди;

Абулғозихон бошлаб берган тарихнавислик мактабининг анъаналарини давом эттирган атоқли тарихнавис олим, шоир ва давлат арбоби Шермухаммад Мунис ибн Амир Авазбий мироб ва унинг жияни Муҳаммад Ризо Огаҳий ибн Эрнӣёзбек ҳамда Муҳаммад Юсуф Баёнийлар ўзининг бутун фаолияти билан Хоразм маданий ҳаётининг юксалишига ҳисса қўшдилар.

Ажойиб ҳаттот, хуснихат назараяси борасида ҳам ўз даврининг таниқли олими бўлган Мунис ўз атрофига замонасининг тараққийпарвар тарихчилари ва шоирларини тўплаш билан Хоразм тарихий-адабий муҳитини ривожига туртки бўлди. У ҳамкасблари ва шогирдларига махсус асарлар ёзишда ёрдам кўрсатиш билан бирга уларни Шарқнинг машхур шоирлари ва тарихчиларининг асарларини кўчириш, бир ерга йиғиш ва таржима қилиш ишига рағбатлантирди.

Мунис ишини давом эттирган Огаҳий Ўрта Осиё, айниқса Хоразм тарихини ўрганишда қимматли манба бўлган тарихий асарларни яратди. Шоир сифатида мукамал девон тузди. «Фирдавс ул-иқбол» асарининг 1813 йилдан 1825 йилгача бўлган воқеаларини баён этувчи қисми, «Риёз уд-давла», «Зубдат ат-таворих», «Жомӣ ул-воқеоти султоний», «Гулшани давлат», «Шоҳид ул-иқбол» каби асарлар унинг қаламига мансубдир.

Кейинчалик Асфандиёрхон (1910-1918) даврига келиб, Хоразм тарихини ёзиш ўз даврининг илғор фикрли шоири ва тарихчиси Муҳаммад Юсуф Баёнийга топширилган эди. У Мунис ва Огаҳийнинг тарихий асарларини ўрганиш асосида 1911 йилда Хоразм тарихини қайта ёзиш ва давом эттиришга киришиб, «Шажарайи Хоразмшоҳий» ва «Хоразм тарихи» асарларини ижод қилди. У ҳам замонасининг кўзга кўринган шоири сифатида Девон тузган.

XIX асрда яратилган дастлабки йирик тарихий асар Шермухаммад Мунис томонидан бошланиб, Мудаммад Ризо Огаҳий томонидан ёзиб тамомланган «Фирдавс ул-иқбол» асаридир.

Асар Хоразмнинг қадим замонлардан то 1825 йилгача бўлган тарихини ўзида акс эттиради. Унинг 1812 йилгача бўлган воқеаларни акс эттирувчи қисми Мунис ва қолган қисми Огаҳий қаламига мансуб.

«Фирдавс ул-иқбол» нафақат Хива хонлиги, балки Марказий Осиёнинг жуда кўп халқлари тарихига доир қимматли манба ҳисобланади. Асарнинг афзалликларини кўрсатиб бериш учун унга пастор Амирханянц томонидан ёзилган 18 бетлик тақриздан мисол келтириб ўтиш жон⁹¹.

Жумладан, унда қайд этилишича, «Фирдавс ул-иқбол»:

- Абулғози Баҳодирхоннинг тарихий асарларини давом эттиради;
- Муниснинг асарида Абулғозийхон давридан илгариги давр бўйича ҳам, у хонлик қилган даврда ҳам бўлган, лекин Абулғозийхон томонидан келтирилмаган маълумотлар учрайди;
- Хоразмнинг йирик шахслари биографияси ҳақида маълумот беради;
- қизиқарли географик маълумотларни беради;
- асардаги маълумотлар далиллар асосида ёзилган бўлиб, аниқ хронологик тартибда келтирилган;
- муаллиф асарни ёзишда оғзаки ва ёзма маълумотларни диққат билан синчиклаб тўплаган;
- асар соф классик, илмий тилда ёзилган;
- воқеалар бир-бири билан яхши боғланган.

Огаҳий қаламига мансуб «Риёз уд-давла» 1825-1842 йиллар, яъни Оллакулхоннинг ҳукмронлик йиллари тарихини, қолган тўрт асари эса, 1872 йилгача бўлган давр тарихий воқеаларини ўз ичига олади.

Баёнийнинг 16 бобдан иборат бўлган «Шажарайи Хоразмшоҳий» номли асари Мунис ва Огаҳий асарларида тасвирланган XVII аср иккинчи ярмидан 1873 йилгача юз берган тарихий воқеалар билан бир каторда, сўнгги давр, яъни 1873-1913/14 йиллар тарихини ҳам ўз ичига олади.

Тарихчининг таъкидлашича, Огаҳий томонидан ёзилган 1872 йилгача бўлган тарихий воқеалар баёнини топишга муваффақ бўлмаганлиги боис, у қатор шоҳидларнинг маълумотлари асосида бу давр тарихини ҳам қайта битган, яъни ўзининг ибораси билан айтганда, «диққат билан ҳақиқатлаб ёзган»⁹². Демак, Огаҳийнинг «Жамиъул воқеоти султоний», «Шоҳиди иқбол» асарлари топилмаганлиги туфайли 1846 йилдан 1872 йилгача бўлган тарихий воқеалар Баёний томонидан иккинчи марта қайта ёзилган.

XIX – XX аср бошларида яшаб, ўзининг тарихий-илмий мероси билан муносиб из қолдирган Хоразм тарихчилари ўздан илгари вужудга келган шарқ тарихнавислиги, жумладан Абулғозихондан бошланган Хоразм тарихчилик анъаналарини давом эттирган бўлиб, бу ҳолат асарларнинг ёзилиш услубида яққол кўзга ташланади.

Хусусан, уларда ҳам воқеалар тавсифи Абулғозихон асарларида бўлгани сингари йирик тарихий шахслар фаолияти билан боғланган ҳолда тўғри хронологик тартибда берилган.

⁹¹Муниров К. Хоразмда тарихнавислик. (XVII – XIX ва XX аср бошлари). – Т., 2002.

⁹²Муниров К. Мунис, Огаҳий ва Баёнийларнинг тарихий асарлари. – Т., 1960. – Б. 51-52.

Қ. Мунировнинг кўрсатишича, хоразмлик тарихчилар Абулғозий, Мунис, Огаҳий ва Баёний асарлари Шарқ тарихчиларининг аъналарига кўра, ҳамд ва наъг ҳамда хонларни макташ билан бошинанади. Сўнгра ўз ҳаёти ва асарининг ёзилиш тарихи ҳақида қисқача маълумот берилгандан сўнг у ёки бу хоннинг туғилиши ҳақида сўз юритилиб, бевосита хонлик тарихини ёзишга киришилган.

Албатта, Абулғозихон асарларининг содда ва соф туркий тилидан фарқли ўлароқ, Мунис ва Огаҳий асарларида мураккаб баёнчилик аъналари ҳам кузатилади. Хусусан, Баёнийнинг қайд этишича, Мунис ва Огаҳий асарлари ҳашамдор, қийин тилда ёзилган бўлиб, уларда арабча ва форсча сўзлар, оғир иборалар кўп учрайди. Шу сабабли, кўпчилик ўқувчилар бу асарларни тушинишлари кийин бўлган. Баёний қайд этган ана шу қийинчиликларни бартараф этиш, воқеаларни барча учун тушунарли қилиб баён этиш мақсадида уларни бир жилдга тўплаб, содда тил билан қайта ёзиб чиққан.

Баёний тарихни ёзишда объективликнинг муҳим рол ўйнаши ҳақида сўз юритар экан, ўзининг иккинчи асари «Хоразм тарихи»да бунга алоҳида эътибор қаратганигини қайд этган. Тарихчининг афсус билан таъкидлашича, ундан илгариги давр тарихини ёзганлар ўз асарларини хон талабига мувофиқ қилиб ёзган ва уларнинг қанча-қанча айбларини беркитиб кетганлар. Асфандиёрдан кўрқиб, бу масалалар ҳақида «Шажарийи Хоразмшоҳий»да фикр юрита олмаганлигига танқидий ёндашган Баёний, «энди тинчлик билан бу китобни аввалдан бошлаб ёзаман. Ундаги хонларга хуш келадиган ортиқча сўзларни, хушомадгўйликларни олиб ташлаб, золимлардан кўрқиб айта олмаган сўзларни ростлик билан ёзаман» деб, маълум қилган.

У тарихнависликнинг муҳим тамойилларига муносабат билдириб, тарих китобини ёзишнинг асосий шарти – воқеаларни тарафдорлик этмасдан, ростлик билан баён этиш лозимлигини уқтирган эди. Ўзи қайд этганидек, асарини кўпчилик баҳра олиши учун тушинарли, содда тил билан ёзган.

Яратилган тарихий асарлар Хоразмда тарих илмини ривожлантиришга қай даражада ҳисса қўшган бўлса, бу даврда таржима қилинган асарлар ҳам шунчалик катта аҳамиятга эга бўлган эди.

Ўзбек халқи маданияти хазинасини бошқа халқлар тарихига доир асарлар ва уларнинг ўзбекча таржимаси билан бойитишда Муниснинг бевосита иштироки ва раҳбарлиги алоҳида диққатга сазовордир.

У бир қанча асарлар қаторида Мирхонднинг машҳур «Равзат ус-сафо» асарининг биринчи жилдини ва иккинчи жилдининг биринчи ярмини форс тилидан ўзбекчага таржима қилган.

Муниснинг давомчиси Огаҳийнинг таржимонлик фаолияти ҳам бу борада катта ҳисса бўлиб қўшилган эди. Ўзининг қайд этишича, «Равзат ас-сафо» иккинчи жилдининг қолган қисмини, «Нодирнома», «Зафарнома», «Зубдат ул-хикоёт», «Мифтох ут-толибин», «Ахлоқи Муҳсиний», Восифийнинг «Наводир ул-вақоийи», «Насихатномаи Кайкавус», Жомийнинг «Саломон ва Абсол», «Баҳористон», «Юсуф ва Зулайҳо», Саъдийнинг «Гулистон», Носирийнинг «Равзат ус-сафои Носирий», «Тазкираи Муқимхоний»,

«Табокоти Акбаршоҳий», Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хисравийнинг «Ҳашт биҳишт», Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо» каби йигирмага яқин асарларни ўзбек тилига таржима қилган⁹³.

Баёний мазкур анъанани давом эттирган ҳолда Дарвеш Аҳмаднинг «Саҳойф ул-ахбор», Али ибн Муҳаммад ал-Ҳиравийнинг «Шайбонийнома», Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг «Тарихи Табарий» асарларини таржима қилган.

Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари ўз даврининг юксак тарихий-бадий аҳамиятга эга ёдгорлиги бўлиш билан бирга Марказий Осиё халқлари тарихини ўрганувчи тадқиқотчилар учун илмий қимматга эга муҳим манба ҳисобланади. Шу жиҳатдан ҳам бу асарларни нашр этиш, таржима қилиш ва илмий муомалага киритишга алоҳида эътибор қаратилган.

Хусусан, қорақалпоқлар, қозоқ хонликлари тарихини тадқиқ қилишда ҳам муҳим манба сифатида ушбу асарлардан олинган парчалар рус тилига таржима қилиниб, нашр этилган⁹⁴.

1938 йили Россия ФА Шарқшунослик институти жамоаси томонидан қадим замонлардан бошлаб, XIX аср 80-йилларигача бўлган туркман халқи тарихи бўйича икки жилдлик материал нашр этилган эди. Унинг иккинчи жилдида кўплаб форс манбалари каторида «Фирдавс ул-иқбол», «Риёз уд-давла», «Зубдат ат-таворих», «Жомий ул-воқеоти султоний», «Гулшани давлат», «Шоҳид ул-иқбол» асарларидан олинган парчалар рус тилига таржима қилиниб, нашр этилди⁹⁵. Албатта, ушбу асарларнинг туркманлар тарихига алоқадор қисмлари олинган бўлсада, шуни унитмаслик керакки, ҳозирги Туркманистоннинг бир қисми Хива хонлиги таркибига кирган ҳамда хонлик аҳолисининг таркибида кўплаб туркман қабилалари яшаганлигини ҳисобга олсак, бу қисмлар бевосита Хива хонлиги тарихининг катта қисмини ёришга хизмат қилади.

1988 йилда Ю. Брегель томонидан «Фирдавс ул-иқбол» асари танқидий матнининг нашр этилиши тадқиқотчилар учун катта қулайлик яратди⁹⁶. Олим томонидан асарнинг инглиз тилига таржима қилиниши (1999 й.) эса, ундан фойдаланиш имконини янада кенгайтирди.

Асарнинг кириш қисмида «Фирдавс ул-иқбол»нинг қўлёзма нусхалари ҳақида батафсил маълумот берган Ю. Брегель унинг Ленинграддаги 2 та, Тошкентдаги 5 та, Хельсинкидаги 1 та ва Истамбулдаги 1 та нусхалари ҳамда уларнинг тавсифи берилган қўлёзмалар каталогларини кўрсатиб ўтган. Маълумки, бирор асарнинг танқидий матни – асарнинг кўплаб нусхаларини солиштириш асосида тайёрланган ва мукаммал, деб ҳисобланган нашридир. Муаллифнинг қайд этишича, «Фирдавс ул-иқбол»нинг ушбу танқидий матнига Тошкент нусхаси киритилмаган бўлиб, Ленинграддаги автограф

⁹³ Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик ... – Б. 6.

⁹⁴ Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков // Материалы по истории каракалпаков. Т. VII. – М.-Л., 1935. Материалы по истории казахских ханств XV – XVIII вв. (Извлечения из персидских и тюркских соч.) / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 651 с.

⁹⁵ Материалы по истории туркмен и Туркмении XVI – XIX вв. / Иранские, бухарские, хивинские источники / Под ред. В.В. Струве, А.К. Боровикова, А.А. Ромаскевича, П.П. Иванова. – М.-Л., 1938. Т. 2. – 702 с.

⁹⁶ Shir Muhammad mirab Munis and Muhammad Riza mirab Agahi. Firdaws al-iqbal. History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. – Leiden, 1988. – P. 1280.

нуханинг бошқа нухалар билан солиштирилганлиги туфайли бунга эҳтиёж бўлмаган.

Китобнинг охирида асарда учрайдиган шахсий исмлар, географик жойлар, қабила номларининг кўрсаткичи ҳамда фойдаланилган китоблар рўйхатининг берилганлиги катта ҳажмдаги манбадан фойдаланишда тадқиқотчиларга қулайлик яратди.

Албатта, Хоразмда яратилган ушбу асарларнинг аҳамияти уларни ўрганишга қаратилган махсус тадқиқотларни юзага келтирган эди. Бу борада шарқшунос олим Қ. Мунировнинг ишлари алоҳида эътиборга лойиқ.

Олимнинг иши Хоразм тарихнависларининг ҳаёти ва ижоди, уларнинг маданий ҳаёт тараққиётига қўшган ҳиссаси, улар томонидан тасниф этилган тарихий асарларнинг Хива хонлиги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганишдаги аҳамиятини очиб беришга қаратилган.

Қ. Мунировнинг ўзи кўрсатганидек, унинг «Мунис, Огаҳий ва Баёнийларнинг тарихий асарлари» деб номланган дастлабки иши асосан, Хоразмда Қўнғирот сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилишидан то Хива хонлигининг подшо Россияси томонидан босиб олиншигача бўлган давр (1762-1872) тарихига тўхталган⁹⁷. Кейинги китоб эса, хоразмлик тарихчиларнинг тарихий асарларини ўрганиш жараёнида Хива хонлиги ташкил топганидан то тугатилгунига қадар ўтган қарийб 300 йиллик давр Хоразм тарихи ва тарихий-бадий, илмий муҳитда яқин бўлган жараёнларни қамраб олган⁹⁸.

Олимнинг «Хоразмда тарихнавислик» асари тўртта бобдан иборат бўлиб, тарихий асарларнинг ўрганилишига бағишлаган биринчи бобда йирик шарқшунос олимларнинг фикрлари келтириб ўтилган.

Қ. Муниров XIX – XX аср бошлари тарихий асарларининг тарихшунослигини кўрсатар экан, асосан, В.В. Бартольд, П.П. Иванов, А.К. Боровков, М. Йўлдошев, Т. Неъматов, Я. Ғуломов тадқиқотлари ва уларнинг Мунис, Огаҳий ва Баёний асарларига билдирган муносабатларини таҳлил қилган. Олим В.В. Бартольднинг Хоразм тарихчиларининг асарлари Ўрта Осиё хонликлари ва Россия ўртасидаги савдо-дипломатик алоқалари тарихини, П.П. Ивановнинг қорақалпоқлар, А.К. Боровков ва П.П. Ивановнинг туркманлар тарихини ўрганишдаги аҳамиятини очиб беришга қаратилган фикрларини келтириб ўтган.

Қ. Муниров алоҳида таъкидлаб, Я. Ғуломов ўзининг Хоразмнинг суғорилиш тарихига бағишланган асарини ёзишда Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий» асаридан фойдаланиб, биринчи бўлиб уни илмий муомалага киритганлигини қайд этади.

Олим китобининг иккинчи бобида XVII – XIX ва XX аср бошлари хоразмлик тарихчиларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида атрофлича маълумот бериб, асарларнинг ёзилиш тарихи, асосий мазмуни ва кодикологик тавсифини берган.

⁹⁷ Муниров Қ. Мунис, Огаҳий ва Баёнийларнинг тарихий асарлари. – Т., 1960. – 169 б.

⁹⁸ Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик. (XVII – XIX ва XX аср бошлари). – Т., 2002. – 190 б.

Учинчи боб Хоразмда ёзилган тарихий асарларда Хива хонлигининг сиёсий ҳаёти деб номланади. Унда Хоразм тарихнависларининг асарлари юзасидан берилган В.В. Бартольд хулосаси келтирилган: «Мунис ва Огаҳий томонидан ёзилган адабий ва тарихий асарлар қанчалик камчиликларга эга бўлмасин, тарихий воқеаларни баён этишда ва берилган аниқ маълумотларнинг кўплиги жиҳатдан бизгача етиб келган Қўқон ва Бухоро хонликлари тарихи бўйича бўлган ҳамма асарларни анча орда қолдиради». Қ. Мунировнинг таъкидлашича, асосан, Мунис ва Огаҳий асарлари ҳақида фикр билдирган В.В. Бартольд Баёний асарларидан беҳабар бўлган.

Бу қисмда тарихий воқеалар асарларда баён этилиш тартибига кўра берилган. «Шажараи турк» баёнида асосий эътибор Абулғозихон яшаган даврдаги сиёсий курашларга қаратилган. «Фирдавс ул-икбол»да эса, хонларнинг ҳукмронлик даври ҳақида қисқача маълумот бериб ўтилиб, Хива-Бухоро муносабатларига, мамлакатда содир бўлган демографик ҳолатларга диққат қаратилган.

Асарнинг тўртинчи бобида тарихий асарларда Хива хонлиги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётининг акс этиши тасвирланган. Мавжуд маълумотлар қуйидаги гуруҳларга ажратиб кўрсатилган:

а) суғориш ишлари, б) ер эгаллиги, в) солиқ масаласи, д) дипломатик муносабатлар, е) савдо муносабатлари, ё) географик маълумотлар ва ҳ.к.з.

Ю.Э. Брегель томонидан нашр этилган «Фирдавс ул-икбол» асарининг кириш қисмини масаланинг тарихшунослигига оид салмоқли тадқиқот сифатида қайд этиш мумкин. Унда олим Хоразм тарихнависларининг таржимаи ҳоли, ҳаёти ва фаолияти ўша давр тарихий воқеалари билан боғлиқликда ёритиб берилган. Шунингдек, «Фирдавс ул-икбол» асарининг ёзилиши ва унинг манбалари ҳақида маълумотлар келтирилган. Хоразм тарихнависларининг фаолиятига ўз муносабатини билдирган муаллиф, Мунис ва Огаҳий асарларининг ўзига хос, Бухоро ва Қўқон хонликларида яратилган тарихий манбалардан фарқли жиҳати сифатида асарнинг соф туркий (чигатой – Ю.Б.) тилда ёзилганлигига алоҳида эътибор қаратади.

Асарнинг ўрганилиш тарихига атрофлича тўхталган Ю. Брегель, энг биринчи тадқиқотчи сифатида қайд этилган А. Вамберидан тортиб кейинги давр, аниқроғи ХХ аср 80-йилларигача амалга оширилган илмий тадқиқотларни таҳлил қилиб берган. Муаллиф асарнинг хорижий тарихшунослигига тўхталиб ўтиш билан бирга, совет шарқшунослари, шунингдек, ўзбек олими Қ. Мунировнинг ишларига ҳам юқори баҳо берган.

Мавжуд маълумотлар XVIII – XIX ва ХХ аср бошларини ўз ичига олган давр Хоразм тарихнавислигида муҳим тараққиёт босқичи бўлганлигини тасдиқлайди. Абулғози Баҳодирхондан бошланган Хоразм тарихчилиги мактаби кейинги даврда ўз анъаналари ва маънавий қадриятларини сақлаган ҳолда ривожланиб борган. Вужудга келган ижтимоий-сиёсий шароит маънавий-маданий ҳаётнинг юксалишига ёрдам берган эди. Хоразм тарихчиларининг юксак қимматга эга асарлари бугунги кун тадқиқотлари учун ҳам Марказий Осиё халқлари тарихини ўрганишда асосий таянч манба бўлиб қолади.

4§ Хонлик тарихини ёритишда муҳим манба ҳисобланган Архив ҳужжатларининг ўрганилиши

1936 йилда П.П. Иванов томонидан Салтиков-Шчедрин номидаги давлат кутубхонаси фондидан XIX аср Хива хонлари архивининг топилиши муҳим воқеа бўлган эди. Ушбу архив ҳужжатлари Ю.Э. Брегель, М.Й. Йўлдошев, А.Б. Вильданова, А. Шайхова каби олимларнинг архив тадқиқотлари туфайли бир қатор янги ҳужжатлар билан тўлдирилди. Дастлабки тадқиқотлар архив ҳужжатларини тавсифлашга қаратилган бўлса, М. Йўлдошев, ўзи таъкидлаганидек, архив матнларини текшириш ва ҳужжатларни ўрганиш билан бирга XIX асрда Хива хонлигидаги ер эгаллиги ва давлат тузилиши билан боғлиқ аниқ муаммони тадқиқ қилишни мақсад қилиб қўйган эди. Шу жиҳатдан мазкур китоб Хива хонлиги тарихини ўрганишда муҳим фактик материалларни берувчи манба ҳисобланган архив ҳужжатларининг аҳамиятини кўрсатиш билан бирга Хива хонлари архивининг топилиши, тавсифланишига доир тарихшунослик маълумотларини ҳам беради. Албатта, аниқланган архив ҳужжатлари ижтимоий-иқтисодий тарихни ўрганишдаги фактик материалларга бўлган эҳтиёжга қисман жавоб берди. Ушбу фактик материаллар асосида Хива хонлигидаги аграр муносабатлар ва солиқ тизими тўғрисида атрофлича маълумот берувчи тадқиқотлар нашр этилди. Шу билан бирга Хива хонлигининг XVI – XVIII асрлар ижтимоий-иқтисодий ҳолати ўрганилмай қолаётгани ҳолда ушбу ишларнинг даврий чегараси фақатгина XIX асрни ўз ичига олганлигини ҳам қайд этиш лозим. «XIX – XX аср бошлари Хива қозилик ҳужжатлари каталоги»нинг нашр этилиши бу йўналишдаги муҳим ишлардан бўлди. Унга 1713 та юридик ҳужжат киритилган бўлиб, уларни тадқиқ қилиш ер эгаллиги таркиби ва характери, ўша давр узунлик ва оғирлик ўлчови, пул бирликлари ҳамда маданий кадриятларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тасаввурга бўлиш имконини беради.

Э. Каримов томонидан нашр этилган Хива ҳужжатлари бу борадаги ишларни янада бойитди. Аҳоли шахсий коллекциясидаги 73 та қозилик хатлари, 5 та хон ёрликлари ҳамда Хива «Йчан қалъа» қўриқхона-музейи фондидаги 14 та хон ёрликларини ўз ичига олган ушбу ҳужжатлар биринчи бор аниқланиб нашр этилди⁹⁹. Қозилик ҳужжатларининг энг дастлабкилари 1777 йил август-сентябр, энг кечгиси эса, 1925 йил ноябр санаси билан белгиланган. Уларнинг озчилиги XVII асрга тегишлидир. Қўриниб турибдики, ушбу тўплам ҳужжатлари қарийб 250 йилдан ортиқроқ тарихий даврни ўз ичига олади. Китобда аниқланган янги ҳужжатларнинг тажмиси ва факсимил нусхаларининг берилиши билан бирга Ўрта Осиёда қозилик иши, қозилик лавозими ва унинг вазифалари ҳамда қозилик ҳужжатлари ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари, хон ёрликларининг тузилиши каби масалалар атрофлича ёритиб берилган.

⁹⁹ Каримов Э.Э. Регесты казийских документов и ханских ярлыков Хивинского ханства XVII – начала XX в. – Т., 2007. – 223 с.

Албатта, Хива хонлари архив ҳужжатлари жуда кўп қисмларининг аниқланмаганлиги, илмий муомаллага киритилмаганлиги кейинги янги тадқиқотларни талаб этади.

ХУЛОСА

Ўрта Осиё хонликлари тарихини ўрганиш XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб бугунги кунгача тарихчилар эътиборини ўзига жалб қилиб келмоқда. Ҳозирги кунгача хонликлар тарихи бўйича амалга оширилган ва яратилган илмий асарлар ҳамда илмий тадқиқотларнинг салоҳияти жуда катта. Ўтган бир ярим аср мобайнида хонлик тарихини ўрганишда турлича ёндашиш ва муносабатлар, айрим вақтларда (XX асрнинг 50-80 йилларида) тарихий жараёнлар ва тарихий воқеликни объектив баҳоламаслик ҳолатларига йўл қўйилди. Хонликлар тарихини ёритишдаги бундай муносабат ушбу ҳолни тарихшунослик нукта-назаридан чуқур таҳлил қилишни талаб этади.

Шундан келиб чиққан ҳолда XIX асрнинг 30-йилларидан бошлаб бугунги кунгача тарихчилар эътиборини ўзига жалб қилиб келаётган Ўрта Осиё хонликлари тарихининг ўрганилишини мавжуд илмий тадқиқотларнинг йўналиши, давр ва бошқа хусусиятларига қўра бир неча гуруҳга бўлиб қўриб чиқиш талаб этилади.

Ўзбек хонликлари тарихини тарихшунослик нукта-назаридан даврлаштиришнинг қуйидагича анъанаси бугунги кунда асосий ҳисобланади:

- Биринчи давр - XIX асрнинг 30-йилларидан – XX асрнинг бошларигача;

- Иккинчи давр - Совет даври тарихшунослиги (1917-1991 йй);

- Учинчи давр - Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўлга киритганидан кейинги йиллар (1991 йил 31 августдан бугунги кунларгача) ни ўз ичига олади.

Тарихшуносликнинг бу тарздаги даврлаштирилиши натижасида аксарият ҳолларда ҳар бир даврга умумий тарзда ёндашилган ва айни вақтда тарихий асарлар ва тарихий воқеаларнинг таҳлили амалга оширилган. Бироқ тарихий асарлар ва уларда воқеаларнинг ёритилишига бўлган муносабатнинг хусусиятларига қараб бу даврларнинг ҳар бирини алоҳида яна кичик даврларга ёки гуруҳларга ажратиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бунда тарихий тадқиқотларнинг масалага концептуал – методологик ёндашув хусусиятларига қўра қуйидаги даврларга бўлиб ўрганишни тавсия этиш мумкин:

I. XIX асрнинг 30-йилларидан – XX асрнинг бошларигача бўлган биринчи даврни икки қисмга ажратиш мумкин:

- Биринчи қисми XIX асрнинг 30-50 йилларигача бўлган даврни ўз ичига олиб, бу вақтда ўзбек хонликлари тарихи масалаларига бағишланган ишларда асосан хонликларнинг ички сиёсати, ижтимоий ва иқтисодий ҳаёт масалалари ёритилган маълумотларни қўриш мумкин. Бу маълумотлар хонликлар ҳаётини акс эттириш билан бирга кейинчалик уларнинг чор Россияси томонидан босиб олиншида подшо армияси ҳарбийлари учун қўлланма-маълумотнома вазифаларини ҳам бажарган. Бу маълумотлар ва асарлар ўзининг маълум даражада объективлиги билан хусусиятланади.

- Иккинчи қисми XIX асрнинг 50-йилларидан - XX аср бошларигача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бу даврда яратилган асарларда хонликларнинг чор Россияси томонидан босиб олинши масалаларига кенг ўрин берилган ва

уларнинг аксариятида “буюк давлатчилик” шовинизми хусусиятлари яққол сезилиб туради. Шу билан бирга айрим рус тарихчилари масалани объектив ёритиш фикрларини ҳам илгари сурадилар. Ушбу хусусиятлари билан бу даврда яратилган асарлар ўзбек хонликлари тарихи ва уларнинг чор Россияси томонидан босиб олинishi масалаларини ўрганишда ниҳоятда катта аҳамиятга эга.

II. Иккинчи даврни Совет даври (1917-1991 йй) тарихшунослиги ташкил этади. Бу даврни тарих фанига ва тарихий тадқиқотларга бўлган ёндашув хусусиятларига асосланган ҳолда уч қисмга бўлиш мумкин:

- Биринчи қисмини Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидан – XX асрнинг 50-йиллари ўрталаригача бўлган давр билан белгилаш мумкин. Бу даврда яратилган илмий асарлар ва тадқиқотлар масалага қисман объектив ёндашуви билан хусусиятланади.

- Совет даври тарихшунослигининг иккинчи қисми XX аср 50-йилларидан – 80-йилларнинг ўрталаригача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда амалга оширилган илмий тадқиқот ишларида коммунистик мафкура ва социалистик тузум ғоялари таъсирида тарихни ўрганишга бир томонлама, Ўрта Осиё хонликларининг чор Россияси томонидан мустамлакага айлантирилишига “прогрессив” жараён сифатида, маҳаллий халқлар тараққиётида “буюк рус халқининг роли”ни бўрттириб кўрсатишга мойиллик ҳукм суради.

- Иккинчи даврнинг учинчи қисми XX асрнинг 80-йиллари ўрталаридан 90-йиллари бошигача (“қайта қуриш” даври) бўлган вақтни ўз ичига олади. Бу даврда асосан ўзбек олимлари томонидан эълон қилинган бир қатор илмий ишларда ва мақолаларда чор Россияси томонидан Ўрта Осиё хонликларининг босиб олинishi ва мустамлакага айлантирилиши жараёнларини манбалар ва архив ҳужжатлари асосида ҳаққоний ва объектив ёритишга интилиш муҳим ўрин эгаллайди.

III. Учинчи давр Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритганидан (1991 йил 31 август) кейинги йилларни ўз ичига олади. Бу даврда амалга оширилган ва бугунги кунда олиб борилаётган тадқиқотлар ўзининг ҳолислиги, тарихийлиги, илмийлиги ва тарихий муаммолар ечимига объектив ёндашуви жиҳатлари билан хусусиятланади.

Мустақиллик даври тарихшунослиги икки қисмга ажратиш мумкин:

- Биринчи қисми – 1991 йил 31 август - 1998 йил 28 июнь.

- Иккинчи қисми – 1998 йил 28 июндан бугунги кунгача.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг тарихчи олимлар билан учрашуви ҳамда Тарих Инститuti фаолиятини такомиллаштириш тўғрисидаги Фармонидан сўнг мамлакатимизда тарихни ўрганишга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Тарихчилар олдига ўзбек давлатчилиги тарихи, ўзбек халқининг шаклланиши тарихи каби масалаларни чуқур ва илмий асосланган ҳолда, қўлёзма ҳамда археологик манбаларга асосланган ҳолда ўрганиш биринчи ўринга кўтарилди. Шундан буён бугунги кунгача яратилган илмий асарлар, рисоалар ҳамда илмий тадқиқот ишларида тарихни ўрганишнинг юқорида кўрсатиб ўтилган жиҳатларига катта эътибор берилмоқда.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. Шарқ. 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Т. “Ўзбекистон” 1992.
3. Каримов И.А.“Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир”.- Т.: “Ўзбекистон”. 1995.
4. Каримов И.А.“Тарихий хотирасиз келажак йўқ”.- Т.: “Шарқ” 1998.
5. Каримов И.А.Амир Темур–фаҳримз, гуруримиз. Т., “Ўзбекистон”, 1998.
6. Каримов И.А.Юсак маънавият–енгилмас куч. Т.Маънавият, 2008.
7. Allworth E.A. Uzbek Literary politics. – New York, 1964. -167 p.
8. Bacon E. Central Asiens under Russians Rule. – New York, 1966. -198 p.
9. Barghorn L. Soviet Russian Nationalism. –New York, 1956. -137 p.
10. Conguest R. Soviet Nationalities in Practice. –London, 1967. -214 s.
11. Hooson D. The Soviet Union. People and Regions–California, 1977. - 173 s.
12. Inalcik. Osmanli – Rus rekabetinin mensei ve Volga–Don kanali tesebbusi. -Ankara. 1948. –S.349-402.
13. Mehmet Saray. Rus isqali devrinde Osmanli devliile Turkistan hanliklari arasindaki siyasi munasebetler (1775 – 1875). Ankara. 1994. –79 bet.
14. Rakovska-Harmstone T. Russian and Nationalism in Central Asia. – Baltimore, 1970. -157 p.
15. Saray M. Rus isgali devrinda Osmanli devleti ile Turkistan hanliklari arasindeki siyasi munasabotler(1775-1875). –Ankara, 1994. -74 s.
16. Saray M. Rusiyanin Turk yurdlarina yayilmasi. – Istanbul, 1975. -35 s.
17. Tillet L. The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. – North Carolina, 1969. -217 s.
18. Wheeter J. The modern history of Central Asia. –London, 1964. -317 p.
19. Абаза К.К. Завоевание Туркестана. – Спб: Б.и., 1902. -237 с.
20. Абдураимов М. А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой половине XIX вв. т. I. Т., 1966.
21. Абдураимов М.О. Бухоро феодал жамиятида куллардан фойдаланишга доир хужжатлар (XIX аср.). Т., 1990
22. Абдураимов М.О. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI-первой половине XIX ввек. Т. 1966
23. Абдурауф Фитрат. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври / Тожик тилидан А Ирисов таржимаси. Т.: Минхож, 1992.
24. Абдурахимова Н.А., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – I четвертьи XX века. -Т.: Университет, 1999. -162 с.
25. Абдурахимова Н.А., Эргашев Ф.Р. Туркистонда чор мустамлака тизими. Т.: Академия, 2002, -240 б.

26. Азадаев Ф.А. Ташкент во второй половине XIX в. // Очерки социально-экономической и политической истории. – Т., 1964. С. 94-95.
27. Айни С. Бухара (Воспоминания). Книга I. Душанбе, 1980.
28. Айни С. Тарихи амирони мангитияи Бухоро. // Айни С. Куллиёт. т. 10. Душанбе, 1966.
29. Айний С Чавоби ман. Куллиёт чилди II, китоби I., Душанбе 1963.
30. Айний С. Бухара 1-2 ч. Душанбе: Ирфон, 1981.
31. Алибеков М. Домашняя жизнь последнего Кокандского хана Худоярхана // Ежегодник Ферганской области. Т.II Новый Маргилан, 1903. Т. II. –С.83 – 84.
32. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.). Алматы: Дайк-Пресс, 2004.
33. Арандаренко Г. Бухарские войска 1880 г. //Военный сборник, 1881.
34. Арендаренко Г. Бухарские войска в 1880 г. // Туркистанский сборник. 297 том.
35. Ахмад Махдуми Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. / Избранное. Душанбе: Таджикгосиздат, 1960.
36. Ахмад Махдуми Дониш. Рисола с Мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития. “Сарват”. Душанбе. 1992,
37. Ахмеджанов Г.А. Российская империя в Центральной Азии (история и историография колониальной политики царизма в Туркестане). – Т.: Фан, 1995. – 218 с.
38. Ахмеджанов Г.А. Советская историография присоединения Средней Азии к России. – Т.: Фан, 1989, -154 с.
39. Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихининг манбалари. –Т.: Фан, 1991. – 268 б.
40. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. –М.: Наука, 1965. - 196с.
41. Ахмедов Б.А. Историко - географическая литература Средней Азии. VI – XIX вв. (Письменные памятники) –Т.: Фан, 1985. -262 с.
42. Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII–XIX вв). – Т.: Фан, 1990. – 118 с.
43. Бабаходжаев А. Х. Происки Британского империализма в Средней Азии и позиция Бухары в 1918-1920 г.г. // Известия АН УзССР, 1948 № 5.
44. Баймурзин А. Из истории захвата царизмом Большой и Средней Орды // Изв. Каз филиала АН СССР. Серия история. -Алма-Ата, 1940. -Вўп.I. -С.95-97.
45. Бартольд В. В. Бухара. // Сочинения. Т. III. М., 1965.
46. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.
47. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. /Сочинения, т. II.ч.I. М., 1963

48. Бартольд В.В. Авлия Ата // Сочинения. М.: Наука, 1965. Т. III. - 340 с.
49. Бартольд В.В. Ак – Мечеть // Сочинения. М.: Наука, 1965. – Т. III. -С. 314-317.
50. Бартольд В.В. Бабабек // Соч. М.: Наука, 1964. Т. II. ч. 2. — С. 501-502.
51. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России Т. VII. М.: Наука, 1971. – 663 с.
52. Бартольд В.В. История Туркестана. Конспект лекции. -М., Наука, 1963.
53. Бартольд В.В. Коканд // Сочинение. –М.: Наука, 1965. Т.III. - С.462–466.
54. Бартольд В.В. Туземец о русском завоевании // Сочинение. –М., 1964. Т. II. ч.2. –С.333-350.
55. Бартольд В.В. Туркестан // Сочинение. –М., Наука, 1963. Т.III. – С.518-520.
56. Бейсембиев Т.К. “Тарих-и . Шохрухи” как исторический источник. Алма-Ата.: Наука, 1987. – 200 с.
57. Бейсембиев Т.К. Духовенство в политической жизни Кокандского ханства в XVIII – XIX вв. по некоторым сочинениям кокандской историографии // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. –М., 1985. –С.213-214.
58. Бобобеков Х, Содиков Х, Рахимов Ж. Узбекистон тарихи. -Т.: Уқитувчи, -1994. -208 б.
59. Бобобеков Х.Н. Қўқон тарихи. Т.: Фан, 1996. – 240 б.
60. Вексельман М. И. Российский монополистический и иностранный капитал в Средней Азии (конец XIX-начале XX вв.). Т., 1987
61. Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммед-Али до Худаярхана. С.-Пб. 1856. 382 с.
62. Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве // Вестник Русского Географического общества. –С.-Пб. 1856. -Т.18. -С.108-151.
63. Веселовский Н.И. Бадаулет Якуб-бек Аталык Кашгарский. –Спб.: Императорская Академия Наук, 1898. –103с.
64. Веселовский Н.И. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае / Текст, перевод и приложения. – Спб.: Б.и., 1894. -206 с.
65. Веселовский Н.И. Новые материалы по истории Кокандского ханства // Журн. министерства просвещения. –1886. –Ч.248. №11. –С. 13-14.
66. Веселовский Н.И. Рец. На кн. Краткая история Кокандского ханства // Составил Наливкин В. –Казань. 1886. Ч.VI. –С.215-216.
67. Вильданова А. Б. Подлинник бухарского трактата о чинах и званиях. / Письменные памятники Востока. Ежегодник, 1968. М., 1970.
68. Волконский А. Бухарские войска. // Разведчик, 1894, № 3.
69. Вохид Ш. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. -Т.: Фан, 1996. -49 б.

70. Вохидов Ш. Қўкон хонлиги ва Бухоро амирилигидаги унвон ва мансаблар. Т., 1996.
71. Вяткин В.Л. Раджаб-хан. Из истории Бухари XVIII в. // Туркестанские ведомости, 1903. №35
72. Гафуров Б., Прохоров Н. Н. Падение Бухарского эмирата. Душанбе, 1940
73. Гафуров Б. История таджикского народа. М; 1955
74. Глуховиский А. Плен в Бухаре. // Русский инвалид, 1868, № 97-100.
75. Гр Потанин. Показания сибирского казака Максимова о Кокандском владении. -СПб., 1860, Ч.28. -С.74-75.
76. Григорьев В.В. Ешё о Кокандских монетах и событиях // Туркестанский сборник, 1894. - Т. IV. - С.60-71.
77. Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX - начале XX в.: этно-культурные процессы. - Т.: Фан, 1991. -130 с.
78. Джорддзе И. И. История военного искусства Грузии. Тбилиси, 1990.
79. Диваев А. Киргизские пословицы. -М.: 1903. -13 с.
80. Дингельштед Н. Наши колонизации в Средней Азии // Вестник Европы. -1892. Кн. II. -С.231-237.
81. Добромислов А.И. Города Сырдарьинской области. -Т., Б.и., 1912. -56 с.
82. Залесов Н. Г. Письмо из Бухари. // Военный сборник, 1860 № 4;
83. Залесов Н. Очерк дипломатических сношений России с Бухарою с 1836 по 1843 г. // Военный сборник, 1826 т. 27.
84. Записки графа Игнатьева // Исторический вестник. -СПб., 1914. - №4. -С.123-124.
85. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина // ВИРГО. - 1856. - Ч. 18. Кн. VI. - С.255-259.
86. Зиё А. Узбек давлатчилиги тарихи. -Т.: Шарқ, 2000. -С.247.
87. Зиёев Ҳ. З. Завоевание Бухарского и Хивинского ханства царизмом. // Общественные науки в Узбекистане Т.; 1990, № 8.
88. Зиёев Ҳ. З. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. (милоддан олдинги асрлардан то 1991 йил 31 августгача). Т.: Шарқ, 2001
89. Зиёев Ҳ. З. Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI-XIX асрлар). Т., 1962
90. Зиёев Ҳ. З. Экономические связи с Сибирью (XVI-XIX вв.). Т., 1983
91. Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва хукмронлигида қарши кураш. -Т.: Шарқ, 1998. - 478 б.
92. Зиёев Ҳ.З. Тарих ўтмиш ва келажак кўзгуси: (Тарихнинг долзарб масалалари). -Т.: Адабиёт ва санъат, 2000. -288б.
93. Зиёев Ҳ.З. Тошкентнинг Россияга қўшиб олинishi. -Т.: Фан, 1966. -116 б.

94. Иванин М. И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане. Издано (по смерти автора) Военно-Ученым Комитетом Главного штаба. СПб., 1875.
95. Иванин П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI - сер. XIX вв.). М., 1958.
96. Иванов Д.Л. Очерки военных действий в Средней Азии с 1847 по 1869 гг. –Т.: Б.и., 1879. –322 с.
97. Илҳомов З.А. Қўқон хонлигида миллий муносабатларнинг сиёсий ҳаётга таъсири // “Қўқон асрлар силсиласида” Республика илмий назарий конференцияси Қўқон, 2004 йил, 14 май.
98. Илҳомов З.А.Қўқон хонлиги тарихшунослигининг айрим масалалари. Т.2007.
99. Илҳомов З.А.Туркистон босқини. Т.2009.
100. Иноятлов Х.Ш. Қўқон хонлиги Россияга қўшилиш арафасида ва 1875 – 1886 йиллардаги Қўқон хонлигидаги қўзғолон. Т.: Қизил Узбекистон, 1956. -36 б.
101. Искандаров Б. И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. ч. 1-2. Душанбе, 1962.;
102. Искандаров Б. И. Из истории Бухарского эмирата: (Восточная Бухара и западный Памир в первой половине XIX в.) М., 1958
103. Искандаров Б. И. О некоторых изменениях в экономике Восточной Бухары на рубеже XIX-XX вв. // Труды института истории АН. Тадж. ССР, т. LVXXXIII, 1962.
104. Искандаров Б.И.Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. ч. 1-2. Душанбе, 1962.
105. Исмоилова Б. Бухарский эмират при эмире Хайдаре. Хужанд. 2000.
106. История Бухары. С древнейших времен до наших дней (Б. В. Лунин, Я. Г. Гулямов, Г. А. Пугаченкова и др.). Т., 1976.
107. История Казахстана в персидских источниках. Абд ал-Кадир ибн Мухаммад Амин Бухари. Маджма‘ ал-ансаб ва-л-ашджар. Введение, перевод, с арабско-персидского-тюркского, факсимиле, комментарии и указатели Ш. Вохидова, Б. Аминова. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 692 с.
108. История Узбекской ССР. Т.1. Кн.2. –Т.: Фан, 1956. –497 с.
109. Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917 гг). Т. ARTFLEX. 2009.
110. Исхаков Ф. Центральная Азия и Россия в XVIII-начале XX вв. Т. 2009.
111. Исҳоқхон Иброт. Фарғона тарихи. -Т.: Мерос, 1991 –Б.268-327.
112. Ишанов А. И. Бухара в период первой русской революции. // Известия АН Уз ССР., 1955, № 12
113. Ишанов А. И. Создание Бухарской Народной Советской республики. Т, 1965
114. Йўлдошев М. Й. Хива хонлигида феодал ер эғалиги ва давлат тuzилиши. Т.:Фан, 1959.

115. Калужин А.Ф. Из истории завоевания Узбекистана царской Россией // Труды Узб. гос. ун-та. –Самарканд, 1939. -Т.16. –С.109.
116. Касимов Ф. Х. Советская историография Бухарской Народной Советской Республики. // Рукопись дисс. на соиск. ученой степени канд. ист. наук. Т., 1968.
117. Касимов Ф. Х. Советские историографы Бухарской революции. Т., 1972
118. Касимов Ф. Х. Экономические связи с Сибирью (XVI-XIX вв.). Т., 1983.
119. Қиличев Р. Э. XIX асрнинг II ярми XX аср бошларида Бухоро шахрида ҳунармандчилик. Т., 1996.
120. Кисляков Н. А. Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX-начале XX в. – М.-Л., 1962
121. Кокандское ханство по новейшим известиям // Военный сборник “Три звездочки”, год 12-й. – Спб. 1869. - № 7. – С.18.
122. Қосимов Ф. - Ўзбек давлатчилиги тарихида Бухоро хукмдорларининг ўрни. // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Т., 2001.
123. Қосимов Ф. Ҳ. Бухоро амирлигининг тугатилиши. Бухоро тарихи масалалари. / Тўплам. Бухоро, 1996.
124. Костенко Л.Ф. Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 г. Спб., 1871.
125. Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине // Военный сборник. –Спб. 1876. -№ 4. –С.417–448.
126. Кун А. Очерк Кокандского ханства // ИРГО. -1876. – Т. VIII. – С.59–70.
127. Қўқон асрлар силсиласида. -Қўқон. 2004. -350 б.
128. Лавров М.В. Туркестан. География и история края. – 2-е изд. –М. –Пгд., 1916. –203 с.
129. Левтеева Л. Г. Присоединение Средней Азии к России в мемуарных источниках. Т., 1986
130. Левтеева Л.Г. Присоединение Средней Азии в мемуарных источниках. -Т.: Фан, 1986. –144 с.
131. Логофет Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. СПб., 1911.
132. Логофет Д. Н. Страна безправия. Бухарское ханство и его современное состояние. СПб., 1909
133. Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. –Т.: Фан, 1965.–408с.
134. Лыко М. Очерк военных действий 1868 года в Зерявшанской долине. // Военный сборник, 1971 № 5-8
135. Маджлисов А. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX-начале XX вв. Душанбе-Алма-Ата, 1967.
136. Маджлисов А. Каратегин накануне установления советской власти. – Душанбе, 1959 г

137. Маев Н. Очерки Бухарского ханства. СПб., 1879.
138. Макшеев А. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – Спб.: Б.и., 1890. – 376.
139. Макшеев А. Показания сибирских казаков Милошина и Батыришкина, бывших в плену у кокандцев с 1849 по 1852 гг. // Вестник Русского Географического общества. – Ч.17 (II). – С.-Пб. 1856. – С.20-32.
140. Масалиева О. Бухоро амирлигида давлат бошқаруви (хорижлик муаллифлар асарлари асосида). // Ҳаёт ва қонун, 1991, № 2
141. Матвеев. Поездка по Бухарским и Афганским владениям в 1877 г. СПб., 1883.
142. Материалы по армии Бухарского эмирата в конце XIX и начале XX вв. Самарканд, 1940.
143. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. М., 1875.
144. Мидендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины//Перевод с немецкого В.И.Ковалевского. Спб.: Б.и., 1872. –604 с.
145. Мирза Абдулазим Сами. Тарих-и салатитин-и мангитийа (история мангытских государей). Изд. Текста, перевод и примеч. Л. М. Епифановой. М., 1962. с. 42.
146. Мирза Бадиъ Диван. Мажмаъ ул-аркам. (Факсимиле рукописи. Введение, перевод и примечание А.Б. Вильдановой. М.: Наука 1981.
147. Михалева Г. А. Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург (вторая половина XVIII-первая половина XIX в). Т., 1982
148. Мулло Олим Махдумхожа. Тарихи Туркистон. -Т.: Шарқ, 1995. - 127 б.
149. Муминов И. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане в конце XIX и начале XX в.в. Т., 1955.
150. Муталибова Д. Англо-русское соперничество: Иран, Афганистан, Россия. Т.2008.
151. Муталибова Д. Арминий Вамбери о Бухарском эмирате. Т., 2009.
152. Муфти Мухаммадхужа Бехбудий. Бухоро хонлиги саёҳат. // Ҳаёт ва иқтисод, 1990, №1
153. Мухаммад Йунус Хаджа б. Мухаммад Амин-Хаджа. Тухфа-йи Гаиб // Islamic Area Studies Project Central Asian research Series № 6. – Ғашкент-Токио.: 2002. –С.32.
154. Мухаммад Саййид Балжувоний. Тарих-и нофеи. Тожик тилидан аржима, суз боши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳидов, Зоир Чориев. -: Академия, 2001.
155. Мухаммад Юнус ибн Мухаммад Амин – Тоиб. Тўхфайи Тоиб// Ўлғазма, ЎзФА Шарқшунослик институти, № 1905.
156. Мухаммаджонов А. Р., Неъматов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. –Т., 1957
157. Мухсинова К. З. Документы о крестьянских движениях в бухарском ханстве в 80 – е гг. XIX в.

158. Мухсинова К. К Истории выступления Бухарских крестьян против налогового гнета в конце XIX в. // Проблемы востоковедения, 1959, № 1
159. Мухтаров А. О некоторо̀х неизвестных источниках по истории Средней Азии XIX в. // ИАН Тадж. ССР. ООН. -1956. -Вп.8. -С.97-101.
160. Мухтаров А. Из истории народных движений в Средней Азии. - Душанбе: Ирфон, 1988. - 56 с.
161. Набиев А. Мустакиллик учун кураш ёхуд парчаланган Туркистон тарихи.-Т.: Ёзувчи, 1998. -96 б.
162. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. Феодалное хозяйство Худоярхона. -Т.: Фан, 1973. - 388 с.
163. Набиев Р.Н. Историография Узбекистана (I пол. XIX в.) // Очерки истории и исторической науки в СССР. -М., 1955. -Т. I. -С.645-646.
164. Набиев Р.Н. Уникальный источник по истории Кокандского ханства // Общественные науки в Узбекистане. -1974. -№ 4. -С. 33-39.
165. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. С.-Пб.: Б.и., 1821.-197 с.
166. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Вып. IV.-Казань: Б.и., 1886. -215 с.
167. Народы Средней Азии и Казахстана. Т. II. - М.: Наука, 1963. - 780с.
168. Населенные пункты Бухарского эмирата конца XIX начало XX в. Т.: Университет. 2000.
169. Норкулов Н. "Тарих-и Салими"- ценний источник по истории Бухарского эмирата. (1860-1920 гг.). Т., 1968.
170. Одилов А. Абдумалик Тўра бошчилигидаги халқ озодлик харакати тарихидан. // ЎзМУ хабарлари, 2002, № 2
171. Одилов А. Бухоро амирлигида XIX асрнинг 60-йилларида озодлик харакати тарихи // Илмий тўплам. Т., 1995
172. Одилов А. Озодлик фидойиси // Тафаккур, 2001, №2.
173. Озодаев Ф. Тошкент тарихидан очерклар. -Т.: УзФанАкад нашр., 1960. - 268 б.
174. Остроумов Н. Константин Петрович фон Кауфман. Т.: Б.и., 1887. -287 с.
175. Очилдиев Ф. Бухоро амирлигида Сурхон воҳаси бекликларининг тутган ўрни. // Тарих, мустакиллик миллий ғоя. Т.:Академия, 2001,
176. Павлов Н.Г. История Туркестана. В связи с кратким историческим очерком сопредельных стран. -Т.: Б.и., 1910. -236 с.
177. Петровский Н. Очерки Кокандского ханства // Вестник Европы. - 1875. -Кн. 10. -С.722-757.
178. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. - Фрунзе: Илим, 1977. -368 с.
179. Попов А. Из истории завоевания Средней Азии. М.-Л.: Наука, 1940. -198 с.

180. Потанин Т. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина 1830 г. Отд. отд. // Военный журн. –1831. №4-5. –С.35-36.
181. Прочко И.С. История развития артиллерий. // Полигон. СПб., 1994.
182. Путешествие из Бухары в Петербург. Избранное, Таджикгосиздат, 1960.
183. Пяньков В. Туркестанские дневники. -М.: Б.и., 1879. – 43 с.
184. Раджабов З. Ш. «О политическом трактате» Ахмада Дониша. Душанбе:Дониш, 1976.
185. Ражабов Қ, Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши қураш. - Тошкент: Маънавият, 2002
186. Ражабов Қ, Муҳаммад Раҳимхон — мангитлар сулоласи асосчиси. // Бухоро мавжлари, 2005, 3-сон, 36-37-бетлар:
187. Раҳимов Ж. Узбекистон тарихи. -Т.: Уқитувчи, 1999. -328 б.
188. Рахимов Ж. Узбекистон тарихини ўрганишда архив манбаларидан фойдаланиш. -Т.: Уқитувчи, 1995. –69 б.
189. Романовский Д. И. Заметки по Средне – Азиатскому вопросу. Спб., 1868.
190. Росляков А. А. Военное искусство народов Средней Азии и Казахстана в VI-XV вв. // Ученые записки Туркменского Гос.университета им. А. М. Горького. Вып. 21. Ашхабад, 1961.
191. Рябинский А. М. История колониального порабощения Бухарского ханства царской Россией. // Труды Военно-Политической Академии Красной Армии. Т.4. М., 1940.
192. Сабурова С. Хива хонлигида давлат бошқаруви. Тарих фан. ном. дисс. автореф. Т., 2002.
193. Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов У., Норкулов Н. Узбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т.: Академия, 2000. 189 б.
194. Сазонова Н.В. Новое в изучении социально-экономических отношений Кокандского ханства XIX в. // Сов.энц. –1975. -№2. –С.108–111.
195. Саъдиев А. XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистонда тарих фани. -Т.: Уқитувчи, 1995. – 97 б.
196. Семёнов А. А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях их носителей в средне вековой Бухаре. //Советское востоковедение Т.V. 1948.
197. Семенов А. А. Очерк земельно-податного и налогового устройства бывшего Бухарского ханства. – Т, 1929.
198. Серебренников А. Г. Туркестанский край. /Сборник материалов для истории и его завоевания. Т., 1912-1916
199. Смирнов Е.Т. Султани Кенисара и Садик. Т.: Тип С.И.Лахтина. 1889. -313 с.
200. Соболев Л. Новейшая история Бухарского ханства. //Туркистанские ведомости, 1876 №28
201. Собрание Восточных рукописей ИВ АН УзССР (Каталог). I – XI. –Т.: Изд. АН УзССР, 1952 – 1991: Т. I. –1952. – 436 с.; Т. II.-1954.–588 с.; Т.

III.–1955.–554 с.; Т. IV.–1957.–560 с.; Т. V.–1960.–538 с.; Т. VI.–1963.–735 с.; Т. VII.–1964.–554 с.; Т. VIII.–1967.–798 с.; Т. IX.–1971.–600 с. Т. X.–1975.–706 с.; Т. XI.–1987.–444с.

202. Соколов Ю.А. Ташкент, ташкентцы и Россия. –Т.: Фан, 1965. – 190 с.

203. Сухарева О. А. Бухара: XIX-начало XX в. (позднефеодальный город и его населения). – М.; 1966

204. Сухарева О. А. К истории городов Бухарского ханства: (историко- этнографический очерк). Т., 1958.

205. Ташкент. Энциклопедия. -Т.: Фан, 1983. -416 с.

206. Терентьев М.А. Завоевания Средней Азии. Тт. I-III. -М.: Б.и., 1906. –183 с.

207. Терентьев М.А. Россия и Англия. -М.: Б.и., 1879. -239 с.

208. Терентьев. М. А. История завоевания Средней Азии. т.1. Спб., 1906.

209. Тилеукулов С., Кадирова Д, Илхамов З, Мараджапова Ф., Понамарева Т. История Центральной Азии (сборник архивных материалов по истории завоевания Туркестана царской Россией Т.: “Иқтисод-молия”, 2008

210. Тилеукулов С.Т. Туркистонда озодлик курашлари тарихидан. –Т.: Фан. 1998. – 63 б.

211. Тошкент. Энциклопедия. -Т.: Қомуслар бош тахририяти, 1992. – 495 б.

212. Троицкая А.А. Военное дело в Бухаре в первой половине XIX века. // Труды Академии наук Таджикской ССР, Т. XVII, 1953.

213. Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX в. –М.: Наука, 1968. – 582 с.

214. Тухтаматов Т. Г Прогрессивное значение русского протектората над Бухарским эмиратом. //Звезда Востока, 1956, № 8

215. Тухтаматов Т. Г Россия и Бухарский эмират в начале XX в. Душанбе, 1977

216. Тухтаматов Т. Г Экономическое состояние Бухарского эмирата в конце XIX и начале XX веков.//Труды института истории АН Киргиз ССР. 1967, вып. 3

217. Тухтаматов Т. Г. Русско-Бухарские отношения в конце XIX-начале XX в. Т., 1966.

218. Ўзбекистон тарихи атласи. -Т.: Ўзбеккадастр. 1999 -26 б.

219. Умирзоков Ш.У. Артиллерия тарихи. Самарканд. 2001.

220. Урунбаев А. Неизвестная рукопись по истории Кокандского ханства // Известия АН УзССР. Серия обществ. наук. –1957. –№3. –С.33– 38.

221. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т., 2000.

222. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. 1-жилд. Т. 2000 й.

223. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-жилд. Т. 2000 й.

224. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 3-жилд. Т. 1998 й.

225. Файзиев Т. Бухоро феодал жамиятида куллардан фойдаланишга доир ҳужжатлар (XIX аср.). Т., 1990
226. Файзиев Т. Бухоро хонлигида қул савдоси. Т., 1970
227. Фет Д. Н. Бухарская армия. // Разведчик, 1906, № 831.
228. Фомченко А. П. Русские поселения в Бухарском эмирате. Т., 1958;
229. Ҳақимов К. З. Крестьянство Бухарского эмирата в конце XIX начале XX в. Т.: Фан. 1991 .
230. Халфин Н. А. Британская экспансия в Средней Азии в 30-40 годах XIX в. и миссия Ричманда Шекспире. // История СССР, 1958 № 2
231. Халфин Н. А. Россия и Бухарский Эмират на Западном Памире. М., 1975
232. Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии: (Первая половина XIX в.) – М., 1974
233. Халфин Н.А. О движущих мотивах политики России в Средней Азии (60 -70 - ые годы XIX века) // История СССР. -1970. -№4. -С.129-135.
234. Халфин Н.А. Политика России в Средней Азии (1857 – 1868). М.: Вост лит., 1960. -272 с.
235. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-80 гг. XIX в). М.: Наука, 1965. -196.
236. Ҳамидова М. XVII-XX асрларда Шахрисабз кулолчилиги, // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Т., 2001
237. Ҳамраев А. Х. К вопросу о земельно-водных отношениях в Бухарском ханстве в XIX в. Т., 1948.
238. Ҳамраев А. Х. К вопросу о январских событиях 1910 года в Бухаре. // Труды САГУ. Т., 1954, вып. L.VII.
239. Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. Спб., 1843.
240. Ҳасаний Мажид. Туркистон босқини. -Т.: Нур, 1992. –42 б.
241. Ҳасанов А.Х. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50 – 70 гг XIX в. – Фрунзе. Илим, 1961. –183с.
242. Ҳасанов А.Х. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. –М.: Наука, 1977. – 96 с.
243. Ҳоджаев Ф. К Истории революции в Бухаре и национального размежевания в Средней Азии. // Избранные труды. Т-1., Т.1970.
244. Холиқова Р. Вассал Бухоро амирлигининг маъмурий-сиёсий тузилиши. // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя Т., 2001.
245. Холиқова Р. XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухоро амирлиги. // Жайхун, ТерДУ хабарлари, 2005, №1.
246. Холиқова Р. Россия-Бухоро: тарих чорраҳасида.- Т.: Ўқитувчи, 2005.
247. Холиқова Р. Этнические процессы в Бухарском эмирате (вторая половина XIX-начало XX в.в.) сб. материалов-Т., 2003.
248. Холикулов А. Хунармандчилик ва савдо марказлари. // Жамият ва бошқарув, 2003, №1

249. Холикулов А. Чирокчи беклигининг Бухоро амирилиги сиёсий-иктисодий ҳаётида тугган ўрни (XIX-XX аср бошлари). // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Т., 2001
250. Хорошхин А.П. Очерки Коканда: Сб. статей касающихся до Туркестанского края. —Спб.: Б.и., 1876.—533с.
251. Хотамов Н. Свержение эмирского режима в Бухаре. Душанбе, 1997.
252. Худойкулов А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX-начало XX вв.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Т., 1995
253. Черкасов И. Защита Самарканда в 1868 году. //Военный сборник, № 9 1970
254. Чехович О. Д. Об актовых материалах по истории Бухары, // Исторические записки, Т. 16. М., 1945.
255. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли лугати. Тўлдирилган иккинчи нашри./ Масъул муҳаррир Ш. Воҳидов. Тошкент: академия, 2002.
256. Шаменский А. Бухарская армия. // Разведчик, 1898, № 397.
257. Шариф Мухаммад Мансур Муборақшоҳ. “Одоб ал ҳарб ва-ш-шужоат”. Душанбе, 1997.
258. Шек Л. К. Советско-Бухарское отношение в 1917-1920 г.г. //Рукопись дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. —Т., 1949
259. Шодмон Воҳид. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирилигида унвон ва мансаблар. Т., 1996 2000
260. Эргашев Б. Идеология национально-освободительного движения в Бухарском эмирате. Т., 1991
261. Юнусова Д. Қўқон хонлигида қўшин ва ҳарбий иш. Т., 2002
262. Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат. -Т.: Шарқ, 1995. -94 б.
263. Юсупов Ш. Хуфия катламлар. -Т.: Маънавият, 1999. —Б.80-95.
264. Яковлев П. Въезд в город Бухару Русской императорской Миссии в 1820 году. // Сибирский вестник,1822, № 19.
265. Яковлев П. Заметка о Бухарской и Коканской артиллерии. // Русский инвалид, 188 , № 40.
266. Яковлев П. Русский капрал Тупчибоши у бухарского хана. // Отечественные записки,1822, част II кн. XIX.

ВАҚТЛИ МАТБУОТ НАШРЛАРИ

1. Абдураимов М. О некоторых категориях феодального землевладения и положения крестьян в Бухарском ханстве в XIX-начале XX века. // Общественные науки в Узбекистане, 1963, № 7.
2. Бабабеков Х. К этимологии топонима “Коканд” // Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана в XV – XIX вв. – Т., 1987. – С.98-104.
3. Валидий А.З. Туркистоннинг туганмас дарди // Узбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. 19 июль.

4. Вахидов Ш. Сочинение Мухаммад Умара Умиди “Мактубчайи хан” // Адабий мерос. -1990. -№ 2 (52) – С. 60 – 63.

5. Вахидов Ш. Источники, использованные Аваз Мухаммад Аттаром в сочинении “Тухфат ат-тавориhi хони”, “Тарихи жахоннамои” // Адабий мерос. -1989. -№ 4 –С.31–36.

6. Вахидов Ш. О двух редакциях сочинения Аваз Мухаммад Аттара Хуканди // Адабий мерос. -1989. -№1. -(47). –С.37–42.

7. Вахидов Ш. Сочинение Фазли Фергани “Умарнома” // Адабий мерос. 1991. -№3 –С.28–33.

8. Волконский А. Бухарские войска. // Разведчик, 1894, № 3.

9. Вохидов Ш. Алимкули Амирлашкар // Ватан. - 1993. 26 июнь.

10. Вохидов Ш. Қўқон хонлигида унвои ва мансаблар // Шарк юлдузи. -1995. -№ 4. -Б.175-178.

11. Вохидов Ш. Отабекнинг отаси Юсуфбек хожи тарихий манбаларда // Ватан. -1994. -27 июнь.

12. Вяткин В. Л. Раджаб-хан. Из истории Бухары XVIII в. // Туркестанские ведомости, 1903. № 35.

13. Глуховский. А. Плен в Бухаре. // Русский инвалид, 1868, № 97-100;

14. Зиё А. Узбек давлатчилиги тарихини ўрганиш манбашунослиги // Узбекистон тарихи. -1999. №1. –Б.35-53.

15. Зиёев Ҳ. З. Завоевание Бухарского и Хивинского ханства царизмом. // Общественные науки в Узбекистане Т., 1990, № 8.

16. Зияев Х.З. “К истории завоевания узбекских ханств” // Общественные науки в Узбекистане. -1990. -№2. С.22-30.

17. Илхомов З.А. Амирлашкар дипломатияси. Педагогик таълим // 2001 йил, 4-сон. Б. 49-51.

18. Илхомов З.А. Аликули Амирлашкар // Узбекистон тарихи. 1999 йил, 3-сон. Б. 25-28.

19. Илхомов З.А. Қўқон хонлигида ҳарбий ислохотлар (XIX аср 60-йиллари). // Педагогик таълим 2002 йил 5-сон

20. Илхомов З.А. Қўқон хонлигининг дипломатик алоқалари тарихи (XIX асрнинг 20-30 йиллари) // Педагогик таълим, 2005 йил, 6-сон. 59-60 бетлар.

21. Илхомов З.А. Хотираларда жонланган сиймо // Жамият ва бошқарув. 2000 йил, 1-сон. Б.55-57.

22. Ишқуватов В.Т. Қўқон элчиларининг Россияга ташрифи // Халқ таълими. 2000 йил, 2-сон, Б. 62-64.

23. Ишқуватов В.Т. Қўқон-Россия ўртасидаги дипломатик муносабатлар тарихи архив ҳужжатларида. // Педагогик таълим, 2000 йил, 1-сон. Б. 30-32.

24. Ишқуватов В.Т. Фожеали сафар // Фан ва турмуш, 2000 йил, 3-сон. Б.22-23.

25. Кабулова Р. Об одной рукописи по истории Восточного Туркестана // Адабий мерос. -1989. -№ 3. –С.40–46.

26. Қўқон асрлар силсиласида. Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. Қўқон, 2004 йил.
27. Логофет Д. Н. Бухарская армия. // Разведчик, 1906, № 831.
28. Масалиева О. Бухоро амирлигида давлат бошқаруви (хорижлик муаллифлар асарлари асосида). // Ҳаёт ва қонун, 1991, № 2.
29. Муфти Муҳаммадхужа Бехбудий. Бухоро хонлигига саёҳат. // Ҳаёт ва иқтисод, № 1 сон 1990.
30. Муҳаммад Юнус Тоиб. Тарихи Алиқули Амирлашқар // Шарқ Юлдузи. 1996. -№ 1-2. –Б.214-217.
31. Муҳаммад Юнусжон Шиғовул. Тарих-и Алиқули амирлашқар // Шарқ юлдузи. 1996, № 1-2.
32. Набиев Р. Народные восстания в Коканде в 1840 – 1842 гг. // Общественные науки в Узбекистане. –1961. -№7. –С.37–42.
33. Нурекин А. Очерк истории Коканда с 1841 по 1864 год // Туркестанские Ведомости. -1871, сентябрь.
34. Одилов А. Абдумалик Тўра бошчилигидаги халқ озодлик ҳаракати тарихидан. // ЎзМУ хабарлари, 2002, № 2.
35. Одилов А. Озодлик фидойиси // Тафаккур, 2001, № 2.
36. Очилдиев Ф. Бухоро амирлигида Сурхон воҳаси беқликларининг тугган ўрни. // Тарих, мустақиллик миллий ғоя. – Т.: Академия, 2001.
37. Очилдиев Ф. XIX аср охири-XX аср бошларида Термиз. // Жамият ва бошқарув, 2004, № 3;
38. Очилдиев Ф. XX аср бошларида Шарқий Бухородаги иқтисодий ҳаёт. // Жамият ва бошқарув 2003, №2
39. Очилдиев Ф. Бухоро амирлигида иқтисодий ҳаёт. // Жамият ва бошқарув, 2001, № 2.
40. Очилдиев Ф. Хунармандчилик ва савдо марказлари. // Жамият ва бошқарув, 2003, №1
41. Ражабов Қ. Муҳаммад Дониёлбий оталик: бийлик мансабидан амирлик рутбасигача. // Бухоро мавжлари, 2005, №4
42. Ражабов Қ. Муҳаммад Раҳимхон — манғитлар сулоласи асосчиси. // Бухоро мавжлари, 2005, №3
43. Соболев. Л. Новейшая истори Бухарского ханства, // Туркестанские ведомости. 1876, № 28.
44. Стремоухов Н. Поездка в Бухару. // Русский вестник, Т. VI, 1875.
45. Тарихий манбашунослик муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент, Мирзо Улуғбек номидаги УзМУ, 2003 йил.
46. Турон тарихи. Т.: Мерос, 1992. –32 б.
47. Турон тарихи. Т.: Мерос. 1993. –32 б.
48. Турон тарихи. Т.: Мерос. 1994. –36 б.
49. Тухтаметов Т. Г. Прогрессивное значение русского протектората над Бухарским эмиратом. // Звезда Востока, 1956, № 8.

50. Узбек халқи ва давлатчилиги тарихи концепцияси. Лойиҳа // *Ўзбекистон тарихи*. -1999. №1. –Б.31-35.
51. Ўзбекистон давлатчилиги-тараққиёт босқичлари (олий ўқув юрглариаро илмий назарий анжуман материаллари. Тошкент, Мирзо Улуғбек номидаги УЗМУ, 2003 йил.
52. Ўзбекистон тарихи журнали. 1998-2005 йиллар.
53. Ўзбекистонда тарих фани (тарихшунослик ўқишлари-2003) Республика илмий – назарий конференцияси материаллари. Тошкент, УЗР ФА Тарих Институту, 2003 йил.
54. Узоқов Х., Холбоев С. Бухоро амирининг олтинлари. // *Ўзбекистон адабиёти ва санъати*. № 33. 1992 йил. 14 август.
55. Фитрат А. Ҳиндистонда бир фаранги ила бухоролик мударриснинг жадид мактаблари хусусида қилган мунозараси. // *Шарк юлдузи*, 1997 № 1.
56. Холиқова Р. XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухоро амирлиги. // *Жайхун*, ТерДУ хабарлари, 2005, № 1.
57. Холиқова Р. XIX асрда Бухоро амирлиги. // *Жамият ва бошқарув*, 2000, № 3.
58. Холиқова Р. Амирликдаги амаллар ва унвонлар. // *Фан ва турмуш*, 2000 №4
59. Холиқова Р. Босқинчилар кўзини ўйнатган Бухоро олтини. // *Жамият ва бошқарув*, 2000, № 4
60. Холиқова Р. Бухоро тарихига оид муҳим манба. // *Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар.*, 2004, №1
61. Холиқова Р. Бухоро хукмдорлари. Автобиографик очерк (XIX-XX аср бошлари). // *Жамият ва бошқарув*, 2004, №2
62. Холиқова Р. Вассал Бухоро амирлигида маҳаллий бошқарув. // *Тарих, мустақиллик, миллий ғоя*. Т., 2001.
63. Холиқова Р. Марказий давлат бошқаруви тарихига бир назар. // *Мулоқот*, 2004, № 1.
64. Холиқулов А. Хунармандчилик ва савдо марказлари. // *Жамият ва бошқарув*, 2003, № 1.
65. Хуршут Э. “Мунтахаб ут – таворих” как источник по истории Средней Азии и сопредельных стран XVIII – XIX вв. // *Общественные науки в Узбекистане*. –1984. -№ 7. –С.36–42.
66. Хуршут Э. Изучение среднеазиатских источников XVI–XIX веков: значение, состояние, проблемы // *Общественные науки в Узбекистане*. –1989. -№ 2. –С.49–53.
67. Хўқандий Аваз Муҳаммад Аттор. Тарихи жаҳоннамои // *Шарк Юлдузи*. -1991. -№8. –Б.119-141.
68. Шаменский А. Бухарская армия // *Разведчик*, 1898, № 397.

ДИССЕРТАЦИЯ ВА АВТОРЕФЕРАТЛАР

1. Абдуллаев Р.М. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 г.г. Автореф. дисс. докт. ист. наук. Т., 1998

2. Абдурахимова Н. А. Колониальная система власти в Туркестане (вторая половина XIX-начало XX в.в.). Автореферат дисс. докт. ист. наук. Т., 1994

3. Авазова Х. Ш. Развитие банков и фирм в Туркестане во второй половине XIX-начале XX в. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Т., 1997

4. Бабабеков Х.Н. Историческая литература о Кокандском ханстве. (Русская литература 60 – 70-х гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук –Т., 1977. -20 с.

5. Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально – экономические и политические предпосылки: Дисс. д-ра. ист. наук. –Т., 1991.-302 с.

6. Бейсембиев Т.К. “Тарих-и Шохрухи” как исторический источник: Автореф. дисс... канд. ист. наук. –Т., 1983. –22 с.

7. Бекмухамедов Х. Народное движение 1910 г. в Бухаре. // Рукопись дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук., Т., 1949.

8. Бекназаров Р. Юг Казахстана в составе Кокандского ханства и его присоединение к России (по русским архивным и опубликованным материалам): Дисс... канд. ист. наук. -Алма-Ата, 1969.-157с.

9. Болтабаев С. Д. Вафное имущество в Туркестанском крае во второй половине XIX начале XX в.в.- Автореф. дисс. канд.ист.наук. Т., 1995

10. Вахидов Ш. Аваз Мухаммад Аттар Хуканди и его сочинение “Тарих - и жажоннамои” исследование, перевод и примечания: Автореф. дисс... канд. ист. наук. –Т., 1990. – 19 с.

11. Вохидов Ш.Х. XIX – XX аср бошларида Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши: Тарих фанлари д-ри.. дисс. –Т.: 1998. -302 б.

12. Гаффоров Ш.С. Переселенческая политика Российской империи в Туркестане (вторая половина XIX-начала XX веков.). Автореф. дисс. докт. ист. наук. Т., 2003

13. Дергачёва Л.Д. Средняя Азия в политике России 1857-1868 гг. (Борьба правительств и общественных группировок): Дисс... канд. ист. наук. - М., -1967. -165 с.

14. Илхомов З.А. Аликули Амирлашкар ва унинг Қўқон хонлиги сийсий ҳаётида тутган ўрни. Тарих фанлари номзоди .. дисс. –Т.: 2004. -160 б.

15. Исмаилова Ж.Х. Национально - освободительное движения в Туркестане в начале XX века: Автореф. дисс... д-ра. ист. наук. –Т., 2002, -27 с.

16. Исмаилова З.М. Рукописная книга Средней Азии позднего

17. Ишқувватов В.Т. “XX асрнинг II ярми тарихшунослигида Қўқон-Россия дипломатик муносабатлари”. Тарих фанлари номзоди .. дисс. –Т.: 2004. -168 б.

18. Курахмедов А.Э. Экономическая и культурная жизнь Самаркандской области второй половины XIX-начала XX вв. (по материалам «Туркестанского сборника») Автореф. дис. канд. ист. наук. Т., 2001

19. Левтеева Л.Г. Мемуарные источники по истории Средней Азии: Дисс... канд. ист. наук. –Т., 1975. -168 с.
20. Масалиева О.М. История Бухарского, Хивинского, Кокандского ханств в англо-американской историографии XX века: Автореф. дисс... канд. ист. наук. –Т., 1999. -22 с.
21. Муродова Ш. XIX аср охири-XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги озодлик ҳаракатлари тарихи. (Самарканд вилояти мисолида.) Тарих фан. номзоди дисс. автореф. Т., 2004
22. Мусаев Н. У. Формирование и развитие промышленного производства в Туркестане (конец XIX-начало XX в.в.) Автореф. дисс. докт. ист. наук. Т., 1999
23. Муҳаммаджонова Л. XX асрнинг бошларида Бухоро ижтимоий-сиёсий вазият ва демократик ҳаракатлар ривожланиши (1908-1920). Тарих фан. ном. дисс. автореф. Т., 2000.
24. Норкулов Н. «Таърихи Салимий»-ценный источник по истории Бухарского эмирата (1860-1920 г.г.) // Диссертация на соиск. ученой степ. канд. ист. наук. Т.; 1968
25. Одилов А.А. Бухоро амирлигида миллий-озодлик ҳаракатлари тарихи (Абдумалик Тўра бошчилигидаги халқ озодлик ҳаракати мисолида). Тарих фан. номзоди дисс. автореф. Т., 2003
26. Пардаев К.К. Ўрта Зарафшон (Миёнкол) воҳасининг XIX-XX аср бошларида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. Тарих фан. номзоди дисс. автореф. Т., 2003
27. периода (XIX в.): Автореф. дис... канд. ист. наук. – Т., 1990. –49 с.
28. Пляшко Г.А. К истории русско - английских отношений в Средней Азии: Дисс... канд. ист. наук. -Кировоград, 1953. -159 с.
29. Сабурова С. Хива хонлигида давлат бошқаруви. Тарих фан. ном. дисс. автореф. Т., 2002
30. Сагатов С. Присоединения Узбекистана к России и его значение: Дисс... канд. ист. наук. -М., 1957. -165 с.
31. Содиков Х. Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за национальную независимость в начале XX века. Автореферат дисс. докт. ист. наук. Т., 1994
32. Усенбаев К. Присоединение Южной Киргизии к России: Дисс... канд. ист. наук. -Фрунзе, 1954. -167 с.
33. Ҳайтова О.С. Кармана шахрининг Бухоро хонлиги ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида тутган ўрни. Тарих фан. номзоди дисс. автореф. Т., 2004
34. Абдуллаев Р. М. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 г.г. Автореф. дисс. докт. ист. наук. Т., 1998.
35. Абдурахимова Н. А. Колониальная система власти в Туркестане (вторая половина XIX-начало XX в.в.). Автореферат дисс. докт. ист. наук. Т., 1994.
36. Авазова Х. Ш. Развитие банков и фирм в Туркестане во второй половине XIX-начале XX в. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Т., 1997.

37. Бекмухамедов Х. Народное движение 1910 г. в Бухаре. // Рукопись дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. Т., 1949.
38. Болтабаев С. Д. Вакфное имущество в Туркестанском крае во второй половине XIX начале XX в.в. Автореф. дисс. канд.ист.наук. Т., 1995.
39. Вохидов Ш. Кўзон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши. Тарих фан. докт. дисс.Тошкент: Ўз ФА Абу Райхон Бериуний номидаги Шарқшунослик институти, 1998.
40. Гафуров Б., Прохоров Н. Н. Падение Бухарского эмирата. Душанбе, 1940.
41. Гафуров Ш. С. Переселенческая политика Российской империи в Туркестане (вторая половина XIX-начала XX веков.). Автореф. дисс. докт. ист. наук. Т., 2003.
42. Касимов Ф. Х. Советская историография Бухарской Народной Советской Республики. // Рукопись дисс. на соиск. ученой степени канд. ист. наук. Т., 1968.
43. Курахмедов А. Э. Экономическая и культурная жизнь Самаркандской области второй половины XIX-начала XX вв. (по материалам «Туркестанского сборника»). Автореф. дис. канд. ист. наук. Т., 2001.
44. Муродова Ш. XIX аср охири-XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги озодлик ҳаракатлари тарихи (Самарканд вилояти мисолида.) Тарих фан. номзоди дисс. автореф. Т., 2004.
45. Мусаев Н. У. Формирование и развитие промышленного производства в Туркестане (конец XIX-начало XX в.в.) Автореф. дисс. докт. ист. наук. Т., 1999.
46. Мухаммаджонова Л. XX асрнинг бошларида Бухоро ижтимоий-сиёсий вазият ва демократик ҳаракатлар ривожланиши (1908-1920). Тарих фан. ном. дисс. автореф. Т., 2000.
47. Норкулов Н. «Таърихи Салимий»-ценный источник по истории Бухарского эмирата (1860-1920 г.г.) // Диссертация на соиск. ученой степ. канд. ист. наук. Т., 1968.
48. Одилов А. А. Бухоро амирлигида миллий-озодлик ҳаракатлари тарихи (Абдумалик Тўра бошчилигидаги халқ озодлик ҳаракати мисолида). Тарих фан. номзоди дисс. автореф. Т., 2003.
49. Пардаев К. К. Ўрта Зарафшон (Миёнкол) воҳасининг XIX-XX аср бошларида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. Тарих фан. номзоди дисс. автореф. Т., 2003.
50. Ражабов Қ. Туркистон минтақасида совет режимида қарши қуроли ҳаракат (1918—1924 йй.). Тарих фан. докт. дисс. Т., 2005.
51. Рахмонкулова З.б. XVI-XX аср бошларида Ўрта Осиё ва усмонийлар давлатлари ўртасидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий муносабатлар тарихи. Тарих фан. ном. дисс. Автореферати. Тошкент, Ўзбекистон Миллий университети, 2003.
52. Сабурова С. Хива хонлигида давлат бошқаруви. Тарих фан. ном. дисс. автореф. Т., 2002.

53. Содиқов Ҳ. Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за национальную независимость в начале XX века. Автореферат дисс. докт. ист. наук. Т., 1994;

54. Турсунов Б. «Қўқон хонлигида ҳарбий иш ва қўшин: ҳолати, бошқаруви, аънналари. XIX асрнинг 70 йилларигача». Тарих фан. ном. дисс. Т. 2006.

55. Худойкулов А. М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX-начало XX вв.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Т., 1995.

56. Холиқова Р. Этнические процессы в Бухарском эмирате (вторая половина XIX-начало XX в.в.) / Сборник материалов. Т., 2003.

57. Худойкулов А. М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX-начало XX вв.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Т., 1995.

58. Чориев З. У. Усиление колониальной политики и национального гнета и их последствия в Туркестане в начале XX века (на примере мобилизации на тыловые работы). Автореф. дисс. докт. ист. наук. Т., 1999.

59. Шек Л. К. Советско-Бухарское отношение в 1917-1920 г.г. // Рукопись дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. Т., 1949.

60. Ҳайтова О. С. Кармана шахрининг Бухоро хонлиги ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида тутган ўрни. Тарих фан. номзоди дисс. автореф. Т., 2004.

МАНБАЛАР

1. Абдулғаффур. Зафарномаи Худоёрхоний. // Қўлёзма, Узбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик Институти (УзР ФАШИ), № 598 – 65 в.

2. Абу Убайдулло Тошкандий. Хулосат ул - аҳвол. // Қўлёзма, УзР ФАШИ, № 2048 – 158 в.

3. Аваз Муҳаммад Аттор Ҳўқандий. Тарихи жаҳоннамои. II жилд // Қўлёзма, УзР ФАШИ, № 9455 – 343 в.

4. Айнӣ С Тарихи амирони мангитийаи Бухоро. Т., 1926.

5. Бекназар. Амирлашкар жангномаси // Қўлёзма, УзР ФАШИ, №1225 II – 27 в.

6. Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона // Қўлёзма, УзР ФАШИ, №1512. – 102 в.

7. Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона // Қўлёзма, УзР ФАШИ, №11616.

8. Мирза Абдулазим Сами. Тарих-и салтанати мангитийа. (История мангитских государей) Перевод и примечания. Л. М. Епифановой. М. 1962.

9. Мирза Бадиъ Диван. Мажмаъ ул-аркам. (Факсимиле рукописи. Введение, перевод и примечание А.Б.Вильдановой. М.: Наука 1981

10. Мирзо Олим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Т.: Шарқ, 1995. – 128 б.

11. Мирзо Олим Тошкандий. Ансoб ус-салoтин ва таворих ул-хавоқин // Қўлёзма, УзР ФАШИ, № 1341 I – 180 в.

12. Мулло Олим Махдум Ҳожа. Тарихи Туркистон. – Т.: Туркистон генерал губернаторлиги босмаҳонаси. 1915.-2206.
13. Мулло Ҳолбек ибн Мулло Мусо Андижоний. Ғарибнома // Қўлёзма, УзР ФАШИ, № 8816 – 75 в.
14. Мулло Ҳолибой Мамбетов. Урус лашкарининг Туркистонда тарих 1269–1282 саналарда қилгон футаҳотлари. УзМДК. №10136. -105в.
15. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. // Қўлёзма, УзР ФАШИ, № 11108 – 219 в.
16. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. Т.: Маънавият, 1999. –111 б.
17. Муҳаммад Ниёз Ҳўқандий. Тарихи Шохрухий. // Қўлёзма, УзР ФАШИ, № 1787 – 252 в.
18. Муҳаммад Саййид Балжувоний. Тарих-и нофеи. Душанбе, 1994
19. Муҳаммад Саййид Балжувоний. Тарих-и нофеи. Тоҷик тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳидов, Зоир Чориев. Т.: Академия, 2001.
20. Муҳаммад Солиххўжа Тошкандий. Тарихи жадиди Тошканд // Қўлёзма, УзР ФАШИ, №№ 7791, 11072, 11073, 5732.
21. Муҳаммад Умар Умидий. Мақтубчайи хон // Қўлёзма, УзР ФАШИ, № 19021 у – 263 в.
22. Муҳаммад Юнус Тоиб. Тарихи Аликули Амирлашкар. // Қўлёзма, УзР ФАШИ, №12136. – 93в.
23. Муҳаммад Юнус Тоиб. Тухфайи Тоиб // Қўлёзма, УзР ФАШИ, №4243 п. – 50 в.
24. Муҳаммад Юнус Тоиб. Ҳадиқат ул-анвор. // Қўлёзма, УзР ФАШИ, №595. – 11 в.
25. Муҳаммад Юнус Тошкандий. Хотиралар. УзР МДК, инв. №В961/3.
26. Фитрат А. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон. Душанбе, 1991
27. Иноятуллохўжа Шаҳрисабзи. Баёз // Қўлёзма. Равнакий Шаҳрисабзийнинг шахсий кутубхонаси фонди, № 65.
28. Муҳаммад Абдушукур - Садри Зиё. Фихрист. // Қўлёзма. Ўз. ФА ШИ. 2460. 197 варак.
29. Муҳаммад Шариф ибн Абдушукур-Садри Зиё. Зикри салтанати подшоҳони манғит дар Мовароуннаҳр. // Қўлёзма, Ўз ФА Шарқшунослик институти, № 2241;
30. Муҳаммад Юнус-ходжа ибн Муҳаммад-Амин- хўджа Тоиб. Тухфайи Тоиб. Предисловие и подготовка текста Б.М. Бабаджанов, Ш Воҳидов, Х. Каматцу. Ташкент-Токио, 2002.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАРКАЗИЙ ДАВЛАТ АРХИВИ ХУЖЖАТЛАРИ

1. Фонд И-1. Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора.
2. Фонд И-126. Бухоро амирлиги Қўшбегиси Концелярияси (Қўшбеги архиви).

3. Фонд И-17. Сырдарьинское областное управление.
4. Фонд И-19. Ферганское областное управление.
5. Фонд И-2. Туркистон генерал-губернаторлиги дипломатик алоқалари
6. Фонд И-3. Император сиёсий агентлиги (Бухоро амирлигини назорат килувчи)
7. Фонд И-336. Военный губернатор и командующий войсками Туркестанской области.
8. Фонд И-715. Подготовительные материалы к составленной полковником Серебrenниковым публикации документов Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания.

МУНДАРИЖА

	Муқаддима	3
I	ЎРТА ОСИЁ ХОНЛИКЛАРИ ТАРИХИНИНГ ҚИСҚАЧА	5
бўлим.	ТАВСИФИ	
	Шайбонийлар сулоласи даврида Бухоро хонлиги 1510-1601 йй	7
1.1	.....	
1.2	Аштархонийлар (жонийлар) сулоласи даврида Бухоро хонлиги 1601-1753 йй	11
1.3	Манғитлар сулоласи даврида Бухоро амирлиги 1753-1920 йй	14
1.4	Хива хонлиги 1511-1920 йй	18
1.5	Қўқон хонлиги 1709-1876 йй	
II	ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ТАРИХШУНОСЛИГИНИНГ АЙРИМ	
бўлим.	МАСАЛАЛАРИ	
III	БУХОРО АМИРЛИГИ ВА ХИВА ХОНЛИГИ ТАРИХИ	
бўлим	ТАРИХШУНОСЛИГИ	
3.1	Бухоро амирлиги тарихи тарихшунослиги	40
3.2	Хива хонлиги тарихи тарихшунослиги	44
1§	Хоразм тарихнавислик мактабининг шаклланишида Абулғози	46
	Баҳодирхоннинг тутган ўрни	
2§	Абулғози Баҳодирхон тарихий-илмий меросининг ўрганилиши	51
3§	Хоразмда тарихнависликнинг тараққий этиши. Мунис, Огахий ва	58
	Баёний асарларининг Марказий Осий тарихини ўрганишдаги	
	аҳамияти	
4§	Хонлик тарихини ёритишда муҳим манба ҳисобланган Архив	65
	ҳужжатларининг ўрганилиши	
	Хулоса	67
	Фойдаланилган адабиётлар	69

ҚАЙДЛАР УЧУН

**Ш.АТАДЖАНОВ, З.ИЛҲОМОВ,
В.ИШҚУВАТОВ, Н.АЛЛАЕВА**

ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИ ТАРИХШУНОСЛИГИ

**Нашр этиш учун масъул: Шерзод ОТАЖОНОВ
Мухаррир: Зиёвутдин ИЛҲОМОВ**

**Теришга берилди 13.01.2011. Босишга рухсат этилди 14.01.2011.
Бичими 60x84 ¹/₁₆. Офсет қоғози. Ҳисоб-нашриёт т.5,75. Адади 300.
Буюртма №85. Баҳоси келишилган нарҳда.**

**«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» да чоп этилди.
100003, Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-уй.**